

॥ श्रीनवनीतप्रियो जयति ॥

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

॥ श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ॥

॥ श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ॥

महानुभावश्रीहरिरायचरणानां श्रीवल्लभानाञ्च टिप्पणीभ्यां समलङ्कृता, श्रीपुरुषोत्तम-
चरणविरचितप्रकाशेन विशदीकृता, श्रीमद्विद्वद्विशेषप्रभुचरणनिर्मिता

॥ श्रीवृत्रासुरचतुःश्लोकीविवृतिः ॥

ननु पुरुषार्थाश्चत्वारस्तत्र त्रिवर्गविधातं भगवानेव करोति मोक्षस्तु भक्तानामेव
नापेक्षित इति भक्तिमार्गे न कोपि पुरुषार्थः सिद्ध्यतीत्याशङ्क्य भक्तिमार्गीयं तच्चतुष्टयं
भिन्नमेवेत्याह—चतुर्भिः,

पूर्वमिन्द्रं प्रति प्राह ततो भक्त्याग्रतो हरिम् ।

दृष्ट्वा तत् प्रार्थयामास पुष्टिर्दृष्टफला यतः ॥ १ ॥

आद्ये तु पुष्टिमार्गीयो धर्मः स्मरणकीर्तने ।

सेवा चेति त्रयं तेन प्रार्थितः स निरूप्यते ॥ २ ॥

आत्मनश्चाधिकारित्वमुत्तमं दीनभावतः ।

प्रार्थनीयतया तस्य साधनं च कृपोच्यते ॥ ३ ॥

धर्मं प्रार्थयन् प्रथममधिकारित्वं स्वस्य निरूपयति, अहमिति,

अहं हरे तव पादैकमूलदासानुदासो भवितास्मि भूयः ।

मनः स्मरेतासुपतेर्गुणानां गृणीत वाक् कर्म करोतु कायः ॥ १ ॥

हे हरे, अहं तव पादैकमूलदासानुदासो भवितास्मि भविष्यामीत्यर्थः ।
ननु सर्वस्यापि दुःखात्यन्ताभावोपेक्षितः स च मोक्षं विना न भवतीति किं दास्येनेत्यत
आह—हरे इति, अत्रायं भावः, दास्ये हि त्वमेव दासानां त्रिविधमपि दुःखमपनयसि,
मोक्षे तु ज्ञानं, तच्च तव धर्मस्तेन धर्मापेक्षया धर्म्याश्रयणमेव युक्तं, किञ्च मोक्षे दुःखनिवृत्ता-
वपि प्रभुकृपया मम दुःखं गतमतोहं सुखेन वर्त इति भावस्तु दुर्लभ एव, भेदाभावात्,

दास्ये तु न तथेत्याश्रयेनास्मच्छब्देन भेदमुपपादयति-अहमिति । ननु दास्यं कथं सेत्स्यतीत्यत आह-तवेति त्वदीयोहमित्यर्थः तेनावयोः सेव्यसेवकभावः सहज इति सूचितम् ; अन्यथा त्रिवर्गविघातमसुरत्वेपि सति कथं कुर्याः, ततो मोक्षे चानधिकार उक्तः, एवं चेत् कथं दास्यं न करोषीत्यत आह-भवितेति, जीवस्य त्वदीयत्वेपि देहस्यासुरत्वेनायोग्यत्वाद्देहान्तरे दासो भविष्यामीत्यर्थः, अतस्त्वदनुग्रहेणैव तथा भवितेत्यत्र विश्वासमाह-अस्मीति । साक्षात्प्रभुदास्ये हि स्वस्य दीनभावो गच्छतीति परम्परादासत्वमुक्तं, यद्वा, प्रभुदास्ये हि स्वस्य सर्वोत्तमत्वाभिमानेन भक्तान्तरे अपराधसम्भवात् प्रभुदास्यादपि भ्रंशो भवेत्तच्चानुभूतं चित्रकेतुदशायाम्, अतः परम्परादासत्वेन दैन्यमेवोचितमिति भावः ।

अथवा तवेत्यादिपदसमुदायेन मोक्षादिक्रमेण वक्ष्यमाणपुरुषार्थचतुष्टयेष्वधिकाररूपं चतुर्विधं दास्यमुच्यते, तत्र पुष्टिमागं मोक्षो हि भजनानन्दानुभवः, स च देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणयुक्तानामेव, 'अक्षेण्वतां फलमिदं न परं विदाम' इत्यत्र श्रुतिप्रतिपादितः, तत्र चाधिकाररूपं प्रभुदास्यं 'भवाम दास्यः' 'पुरुषैर्भूषण देहि दास्य'मिति श्रुतिवाक्यादतस्तवेति पदान्मोक्षाधिकाररूपं प्रभुदास्यमुक्तमतस्तवेत्यसमासः, अन्यथा त्वत्पादेति वदेत्, तव पादावेवैकं मूलं येषां ते तथा, अर्थाद्भ्रजस्थितभक्ता एव, 'तेर्द्धि-मूलं प्राप्ता' इति तेषावोक्तेः, तेन कामाधिकाररूपं तदासत्वमुक्तमन्यथा कामासिद्धेः, अत एवोक्तमाचार्यचरणैः 'तेह्वारा पुरुषाणां च भविष्यति न चान्यथे'ति । अनुपदेन तदासदासत्वमर्थाधिकाररूपमुक्तम्, ततस्तव दासत्वं धर्माधिकाररूपमुक्तम् ।

ननु सत्सङ्गाभावेप्येवम्भावस्तव कथं जात इत्यत आह-भूय इति, पूर्वमहं चित्रकेतुर्दास एव स्थितोऽतः पुनरपि तथा वितेति भावः । एवं स्वस्याधिकारचतुष्टयं प्रतिपाद्यतरतमभावादादौ धर्मं प्रार्थयते मनः स्मरेतेति । अस्तुपतेरिति गुणानामिति च कर्मणि षष्ठी, तथा च मनः अस्तुपतिं स्मरेत चिन्तयेत्, स्मरणस्यात्मसुखैकसाधनत्वादात्मनेपदम् । वाक् तस्यैव गुणान् गृणीत कीर्तयेत्, कीर्तनस्यापि मुख्यः स्वार्थ एव परार्थस्त्वानुषङ्गिक इत्यात्मनेपदम् । कायस्तस्यैव कर्म सेवां करोतु, सेवा तु यथा प्रभोः सुखं भवति तथा क्रियते, न तु तत्राणुमात्रमपि स्वार्थपरत्वमतः परस्मैपदम् । स्मरणकीर्तनयोः श्रवणाधीनत्वेनान्यकथनसापेक्षत्वाद्विधिरुक्तः । सेवायां स्नेह एव नियामकः, स च प्रभुकृपैकसाध्य इति तत्राशीर्निरूपिता ॥ १ ॥

एवं मनोवाक्यायभेदेन त्रिविधमपि धर्मं सम्प्रार्थ्यार्थं निरूपयति—न नाकपृष्ठमिति ।

न नाकपृष्ठं न च पारमेष्ठ्यं न सार्वभौमं न रसाधिपत्यम् ।

न योगसिद्धीरपुनर्भवं वा समञ्जस त्वा विरह्य्य काङ्क्षे ॥२॥

लौकिको वैदिकेश्वरार्थस्त्रिविधः प्राकृतैर्गुणैः ।

क्रमेण ते भगवतो गुणैः षड्भिर्निराकृताः ॥ १ ॥

स्वर्गभूमिरसैश्वर्यं सात्त्विकादि तु लौकिकम् ।

मोक्षश्च पारमेष्ठ्यं च सिद्धयश्चेति वैदिकम् ॥ २ ॥

प्रवृत्तिधर्मसाध्यत्वात्सामान्यं तत्तु लौकिकम् ।

निवृत्तिधर्मसाध्यत्वाद्विशेषाद्वैदिकं परम् ॥ ३ ॥

प्रत्येकमेव ते चार्था न तु सम्भूय कुत्रचित् ।

भगवत्यखिलात्मत्वाद्भवन्त्येव तथा हि ते ॥ ४ ॥

अतोऽर्थो भगवानेव पुष्टिमार्गोऽङ्गमन्यतः ।

सर्वतो नैरपेक्ष्यं च तथात्र विनिरूप्यते ॥ ५ ॥

आदौ लौकिकसात्त्विकमर्थं निराकरोति—न नाकपृष्ठमिति, नाकः स्वर्गस्तस्य

पृष्ठं राजासनम्, इन्द्रासनमितियावत्, तच्च नश्यति कालान्तरे, अतस्त्वद्यस्वखण्डितैश्वर्यस्य

विद्यमानत्वात्तन्न काङ्क्षे नेच्छामीत्यर्थः । वैदिकराजसमर्थं निराकरोति—न पारमेष्ठ्य-

मिति, परमेष्ठी ब्रह्मा, रजोवतारत्वात्तत्स्थानं राजसम्, तत्र च 'ब्रह्मणा सह मुच्यन्ते'

इति वाक्यात्पारतन्त्र्येण फलसिद्ध्या स्वर्वीर्यहानिरेव, त्वयि चाखण्डितवीर्यस्य विद्यमान-

त्वात्तदपि न काङ्क्षे । लौकिकराजसमर्थं निराकरोति—न सार्वभौममिति, सर्वभूमेरीश्वरत्वे

हि सर्वत्र लोके यशो भवति, तच्च दानादिसापेक्षत्वादौपाधिकं सावधिकं च 'तद्वायसं

तीर्थ'मिति वचनात्स्वरूपतोपि दुष्टं 'राज्यान्ते नरकं ध्रुव'मिति वचनादवसानतोपि

तथा, त्वयि चानवद्ययशसो विद्यमानत्वात्तदपि न काङ्क्षे । लौकिकतामसमर्थं निराकरोति-

न रसाधिपत्यमिति, रसेत्युपलक्षणं तेनाधोलोकाः सर्वे निरूपिताः, तत्र च भूम्यपेक्षया

सुखभोगोधिकः स च श्रिया भवति, सा च त्वया बलेरपहृता दत्ता च, त्वयि चानपा-

यिन्याः श्रियो नित्यं विद्यमानत्वात्तदपि न काङ्क्षे । वैदिकतामसमर्थं निराकरोति—न योग-

सिद्धीरिति, अपकयोगिनो हि सिद्धिबलेनापेक्षितविषयान् संसृज्य भोगं कुर्वन्ति तेन यो-

गादपि भ्रष्टा भवन्तीति तेषां ज्ञानं भ्रान्तमेव, त्वयि च नित्याखण्डितज्ञानस्य विद्यमानत्वा-

त्ता अपि न काङ्क्षे । वैदिकसात्त्विकमर्थं निराकरोति—अपुनर्भवं वेति, 'संत्त्वात् स-
 ज्ञायते ज्ञान'मितिवचनाज्ज्ञानस्य सात्त्विकत्वेन तत्साध्यमोक्षस्यापि तथास्वमुच्यते,
 स च गणितानन्दत्वेन त्वदानन्दांश एव न तु त्वम्, तत्रापि सेव्यसेवकभावेन नान्योन्यं
 सापेक्षता भेदाभावादतस्तस्यार्थत्वाभावायापुनर्भवपदम्, जन्माभावातिरिक्तविशेषाभा-
 वात्, त्वं तु पूर्णानन्दो भक्तसापेक्षश्चेति 'मदन्त्यत्ते न जानन्ति नाहं तेभ्यो मनाग-
 पी'ति वाक्यादतो भक्तातिरिक्तरागाभावेन त्वय्यखण्डितवैराग्यस्य विद्यमानत्वात्तमपि
 न काङ्क्षे । मर्यादायां मोक्षस्तुरीयपुरुषार्थः स च पुष्टौ हेयत्वेनार्थमध्ये गणित इत्यनादरद्यो-
 तनार्थं वेत्युक्तम्, यत्र मोक्षस्याप्यनादरस्तत्रान्येषां किं वाच्यमिति च । तर्हि कोर्थस्तवापेक्षित
 इत्यत आह—समञ्जसेति, हे समञ्जस पूर्णत्वात्सकलार्थरूप, अतस्त्वा त्वां विरह्य्य
 पृथक्कृत्योक्तार्थानहं न काङ्क्षे, किन्तु त्वामेव सर्वार्थरूपत्वादर्थत्वेन काङ्क्षे निरन्तरमिच्छ-
 मीत्यर्थः । यद्वा उक्तार्थान्पृथक्कृत्य त्वामेव चार्थत्वेन काङ्क्षे ॥ २ ॥

एवमर्थं निरूप्य कामं निरूपयति—अजातपक्षाइवेति ।

अजातपक्षा इव मातरं खगाः स्तन्यं यथा वत्सतराः क्षुधार्ताः ।
 प्रियं प्रियेव व्युंषितं विषण्णा मनोरविन्दाक्ष दिदृक्षते त्वाम् ॥ ३ ॥

पुष्टिमागें हरे रूपदिदृक्षा मनसोस्य हि ।

कामो निरूप्यते तत्र दृष्टान्तत्रितयं यथा ॥ १ ॥

द्वितयं लौकिकं प्रोक्तमेकं शास्त्रीयमुत्तमम् ।

लौकिकस्त्रिगुणीभूय दृष्टान्तः स्यादलौकिके ॥ २ ॥

अन्यथैकतरेणापि सिद्धेर्धे त्रितयेन किम् ।

क्षुद्रूपो लौकिकः कामो रसरीत्या तु शास्त्रतः ॥ ३ ॥

प्रभोस्तु रसरूपत्वात्स्वस्यैकत्वेन चोत्तमः ।

अयमेव हि दृष्टान्तस्तेनान्ते चैकतोदिता ॥ ४ ॥

हे अरविन्द ? मनुस्त्वां दिदृक्षत इति सम्बन्धः । नेत्रयोरम्बुजत्वेन तदिदृक्षया
 मनसो मधुपत्वं बोधितम् तथाचारविन्दे विकसिते मधुपस्य कामः सिद्धयति नान्यथेति तथा दृष्टिं
 मयि संपादयेति प्रार्थितम्, दिदृक्षाहेतुभूतं स्वरूपसौन्दर्यं च संबोधनेन ध्वनितम् । मनसः
 स्वतन्त्रत्वायास्मच्छब्दप्रयोगाभावः । किञ्च, दिदृक्षा दृशो धर्मः, स च मनसो निरूप्यते, तेन
 सर्वेन्द्रियाणामपि मनःसंनिकर्षात्पूर्णः कामो निरूपितः, अन्यथा भजनानन्दानुभवो न स्यात्

तस्य सर्वेन्द्रियैकवेद्यत्वात् । प्रभोः पूर्णकामत्वेन क्रियाफलस्यात्मगामित्वायात्मनेपदम् । मनसश्चञ्चलत्वान्मधुपत्वबोधनेन च कामान्तरं संभवतीति तदभावाय दृष्टान्तमाह—खगा इवेति, यथा पक्षिणः कदा किमानीय दास्यतीति मातरं द्रष्टुमिच्छन्ति, खगानां नियतभक्ष्याभावादनियतस्य च क्षुधार्ततयार्थसिद्धत्वात्तदत्र नोक्तम्, तदपि न सर्वदा किन्तु कियत्कालपर्यन्तमेवेत्याह—अजातपक्षा इति, पक्षोदयानन्तरं न तथेति तावदेव दृष्टान्ततेत्यर्थः । तथाचात्र क्षुदुपाधिकृतत्वमनियतविषयत्वमनियतकालत्वं चेति दूषणत्रयं संभाव्य द्वितीयं दृष्टान्तमाह—स्तन्यं यथेति । वत्सतरा अतिबालवत्सास्ते यथा कदा स्तन्यं प्राप्स्याम इति तदिच्छन्ति तथेत्यर्थः । तेषां स्तन्यमात्रैककामत्वादत्र तदेव प्रोक्तम्, मातुरभावे तद्बुद्ध्या परस्या अपि स्तन्यं पिबन्तीति तदनुक्तिः । अत्रापि नियतविषयत्वेपि वत्सतरपदादनियतकालत्वं क्षुदुपाधिकृतत्वं चेतिदूषणद्वयं संभाव्य तृतीयं दृष्टान्तमाह—प्रियं प्रियेवेति, प्रियपदादुभयत्र निरुपाधिकस्नेहो निरूपितः, स्नेहस्य तथात्वं तदभिज्ञेनोक्तं 'आविर्भावदिने न येन गणितो हेतुस्तनीयानपी'ति, तेनोपाधिदूषणमत्र परिहृतम्, व्युषितमिति प्रवासिनभित्यर्थः, तेन गमनक्षणमारभ्यागमनावधि दिदृक्षाया एकरसत्वादनियतकालत्वं चापास्तम् । विषण्णेतिपदादनियतविषयत्वं च, अन्यथा विषादासम्भवात्, एवं दोषत्रयाभावादयमेव दृष्टान्तो युक्त इत्याशयेन स्वस्यैकत्वादत्राप्येकवचनमुक्तमन्यथा पूर्ववदत्रापि बहुवचनं वदेत्, बहुषु तथात्वस्यासंभवात्, अत एवान्ते च निरूपणं कृतम्, पूर्वोक्तद्वयमेकदेशाभिप्रायेणेति तत्कथनमपि नानुपपन्नम् । किञ्च, प्रिया हि विप्रयोगे केवलं विषादमात्रं न करोति किन्तु, प्रिये विविधरसभावानन्तःप्रकटयति, प्रकारान्तरेण जीवनमेव न स्यात्, जाते च जीवने प्रियत्वं तु बाधितं स्यात् । स्वस्य पुरुषत्वेन स्त्रीदृष्टान्तान्यथानुपपत्त्या च तज्जातीयरसभाव उक्तः, अतो रसस्यातिगोप्यत्वादयं भावः प्रियापदेनाविष्यज्यते, विषादस्य तु बहिरप्यनुभूयमानत्वादैन्यज्ञानविषयत्वाच्च तथाविशेषणम्, एवमनेकरसभावविशिष्टं विषण्णं च मनस्वां दिक्षते, न तु दर्शनमात्रमिच्छति, तत्तु पूर्वमर्थत्वेन काङ्क्षितत्वादत्रानुपपन्नं विशेषाभावात्, अन्यच्च, अस्मच्छब्दप्रयोगो हि देहाध्यासकृतो भवति साम्प्रतं तु रसानुभवयोग्यदेहाभावाद्वृत्रशरीरस्य च तत्प्रतिबन्धकत्वाद्ध्याभावाद्मन एवोक्तं न तु ममेति । दृष्टान्ते च तद्ध्यासस्य दृढत्वात्प्रियेति निरूपितं न तु मनः, अन्यथा प्रियेवाहं दिदृक्षे इति दृष्टान्तसाधर्म्ये वक्तव्ये मनो दिदृक्षत इति न वदेत्, अतो रसमार्गीयः कामो रसदृष्ट्यैव पूरणीय इति तथा सम्बोधनेन प्रार्थितम् ॥ ३ ॥

एवं कामं निरूप्य मोक्षं निरूपयति—ममोत्तमेति,

ममोत्तमश्लोकजनेषु सख्यं संसारचक्रे भ्रमतः स्वकर्मभिः ।

त्वन्माययात्मात्मजदारगेहेष्वासक्तचित्तस्य न नाथ भूयात् ॥ ४ ॥

पुष्टिमार्गं हरेर्दास्यं धर्मोर्थं हरिरेव हि ।

कामो हरेर्दिदृक्षैव मोक्षः कृष्णस्य चेद् ध्रुवम् ॥ १ ॥

पुष्टिमार्गं* मोक्षो निरूप्यते,

श्रीमद्ब्रह्मभाषीयमहाप्रभुचरणकमलरेखुभ्यो नमः ॥

अथ श्रीहरिरायचरणविरचिता टिप्पणी ।

श्रीब्रह्मभाचार्यपदः स्वीयसर्वार्थसम्पदः ॥

प्रणमामि तदुक्तार्थबोधनाय मुहुर्मुहुः ॥ १ ॥

[१] अथ श्रीब्रह्मभाचार्यचरणाः पुष्टिमार्गं धर्मार्थकामानां पूर्वपद्येषु स्पष्टत्वमवगम्यमानत्वान्मोक्षमात्रस्य सन्दिग्धत्वादतिविक्षणत्वाच्च तन्निरूपयन्ति—पुष्टिमार्ग इति, पुष्टिर्हि प्रभोरनुग्रहः स च फलदानेच्छा, सापि द्विधा, केवला विशिष्टा च, तत्र केवला निःप्रकारा, साधनं प्रकारस्तद्द्रहिता, विशिष्टा ससाधना सैव फलप्राप्त्युपायतया मार्ग इत्यर्थः । तत्र मोक्षो निरूप्यत इत्यर्थः ।

अथ श्रीपुष्टिमार्गीयमुक्तिविवृतिप्रकाशः ।

दशदिगन्तविजयि—श्रीपुरुषोत्तमपाद—प्रणीतः ।

श्रीकृष्णाय नमः

प्रणम्य श्रीमदाचार्यचरणौस्तत्कृपाबलात् ।

तदीयां पुष्टिमार्गीयमोक्षोक्तिं विवृणोत्ययम् ॥ १ ॥

[१] अथ श्रीमदाचार्यचरणाः पुष्टिप्रवाहमर्यादायां पुष्टिमार्गत्वस्य विवृतत्वेन तत्र पुमर्थानामवश्यवक्तव्यत्वात् पुष्टेः षष्ठस्कन्धार्थत्वेन तत्र सपरिकरायास्तस्या निरूपितत्वात् तत्रत्यैर्वाक्यैरेव तान्विवरिष्वः पूर्ववाक्येषु धर्मार्थकामानां स्पष्टत्वान्तुरीयस्य चास्पष्टत्वान्तन्निरूपणं प्रतिजानते—पुष्टिमार्गं मोक्षो निरूप्यत इति,† “पोषणं तदनुग्रह” इति लक्षणवाक्यात्पुष्टिरनुग्रहः, स च धर्मान्तरमिति भक्तिहेतुनिर्णये स्थितम्, स एव फलसाधनत्वान्मार्गः । तत्र मोक्षो (भा० २, १०, ६.) “मुक्तिर्हित्वान्यथारूपं स्वरूपेण व्यवस्थितिरि”तिवाक्योक्तलक्षणकमन्यथारूपस्यागपूर्वकं स्वरूपेणावस्थानम् । निरूप्यते इतरवैलक्ष्येन ज्ञाप्यत इत्यर्थः ।

१. इयं चतुर्थश्लोकविवृतिः श्रीमदाचार्यचरणानामेवेति तद्विवाक्येणावगम्यते दृश्यते चैतत्प्रमाणकः पैङ्गुल्लो ग पुस्तके । * पुष्टिमार्गीय इत्यपि पाठः । † भा. २, १०, ४.

तत्र स्थितौ बन्धो नामाहन्ताममतास्पदेष्वासक्तिस्तदन्येषु सङ्गश्च, तस्य सहे-
तुकस्याभावो मोक्षश्च, पुष्टिस्तु तद्विपरीता, तत्र व्यवस्थया मोक्षद्वयमाह—ममोत्तमेति ।

टिप्पणी—[२] अतः परं पुष्टिमार्गे बन्धमोक्षाभ्यां वैलक्षण्यं निरूपयन्ति तत्र
स्थिताविति, तत्र स्थितौ पुष्टिमर्यादायां बन्धोऽहन्ताममतास्पदेषु पुत्रदारगृहहनादिषु
आसक्तिः सर्वात्मना तन्निष्ठमनोवृत्तिः, तदन्येष्व्वासक्तिविषयान्येषूदासीनेषु सङ्गश्च तस्य बन्धस्य
सहेतुकस्य तदुत्पादककारणकलापसहितस्य योऽभावः स मोक्ष इत्यर्थः । पुष्टौ तद्वैपरीत्यमाहुः—
पुष्टिस्त्विति, पुष्टिः पुष्टिमार्गस्ताभ्यां बन्धमोक्षाभ्यां विपरीता, पुष्टिमार्गे बन्धो हि पुत्रा-
दिष्वासक्तिविषयेषु भगवदीयत्वेनानासक्तिरूदासीनेषु भक्तेष्वसङ्गश्च, तदभावो मोक्षः । भगवदीयेषु
पुत्रादिष्वासक्तिर्भगवद्भक्तसख्यं च मोक्ष इति वैपरीत्यमित्यर्थः ।

प्रकाशः— [२] ननु “प्रसङ्गमजरं पाशमात्मनः कवयो विदुरि”ति (भा० ३,
२५, २०.) “ स्नेहपाशैर्निबध्नाति भवान्सर्वमिदञ्चगदि”त्यादिवाक्यैर्बन्धस्य स्पष्टत्वेन तद-
भावरूपमोक्षस्यापि तथात्वात्तस्य च मार्गमात्रतुल्यत्वात्पाशार्थं प्रयास इति शङ्कायामाहुः—तत्रे-
त्यादि, मोक्षस्येतरवैलक्षण्येन ज्ञाप्यतया वैलक्षण्यप्रतियोगिनोऽवश्यवक्तव्यत्वे, स्थितौ उपादेय-
तया प्रतियोगिभूतायाम्, बन्धः संसारकारणभूत उक्तविधः, तस्य सहेतुकस्य “तत्र सत्त्वं
निर्मलत्वादि”त्यादिगीतावाक्यात्तद्वेतवो गुणास्तत्सहितस्य बन्धस्याभावो ध्वंसादिर्मोक्षः । पुष्टिः
पुष्टिसरणीः, तद्विपरीता विरुद्धलक्षणा, तथा च तत्र संसारास्पदेषु प्रसङ्गासक्ती मोक्षस्तदभावश्च
बन्ध इत्यर्थः । तत्र मोक्षस्तु अत्र स्फुटिष्यति, बन्धस्तु तृतीयस्कन्धनवमाध्याये ब्रह्मस्तुतौ
“अन्धापृतार्त्तकरणा” इत्यस्य सुबोधिन्त्यां व्युत्पादितः । ये पूर्वजन्मनि ब्रह्मात्मभावचिन्त-
नपराःस्तेभ्यः स्वोक्तनिवृत्तिमार्गकरणाद्भगवान्प्रसन्नो भूत्वा सत्यादिलोकेष्विह वा किञ्चित्प्रसादं
प्रयच्छति तदा नेदमस्माकमपेक्षितमिति ततो विमुखाः ब्रह्मात्मभावचिन्तनेनैव “प्राप्तदेहाव-
सानाश्चे”तिश्लोकोत्तरीत्येहैव सञ्चरन्तीति स्वमुक्तत्वाभिमानेन भगवद्भक्तप्रसादागृहाणां ऋषी-
णामप्येवं भाव इति ।

श्रीकृष्णाय नमः

अथ श्रीमद्ब्रह्मानामियं टिप्पणी ।

ममोत्तमेतिश्लोकविवरणे तत्रेति मोक्षविषये इत्यर्थः, स्थिताविति मर्यादामार्गः इत्यर्थः ।
पुष्टिमोक्षभेदबोधकतया प्राक्तनभिरूपणस्यावश्यकत्वात् । तद्विपरीतेति, स्वरूपतः साधनतः फलतश्चेत्यर्थः ।
स्वरूपं कृपया निःसाधनाङ्गीकारः, साधनं रहस्यितिपूर्वकं भजनम्, फलं साक्षाद्भजनानन्दानुभवः । अत
एव फलप्रकरणे प्रमाणनिष्ठात्यागेन तदनुभवः, नो चेत् द्विजदारवत्तन्निष्ठायां रह्यगमनमेव स्यात् । तत्र
व्यवस्थयेति, पुष्टिमार्गे व्यवस्थयेत्यर्थः ।

मोक्षो हि द्विविधः, पुष्टिमर्यादाया पुष्टिपुष्ट्या च। † (मर्यादायां ज्ञानेनैव मुक्तिः, पुष्टौ च ज्ञानेन भक्त्या वा मुक्तिः) भगवत्पारोक्ष्यापारोक्ष्याभ्यां व्यवस्था, प्रत्यक्षेपि भगवति

टिप्पणी—[३] अथ पुष्टेः शुद्धमिश्रभेदेन द्विविधाया मोक्षैक्यस्य बाधितत्वाद्यवस्थया तद्व्यमाहुः—तत्रेति, पुष्टिमार्गं व्यवस्थयैकेन पथेनार्द्धाभ्यां मार्गभेदेन मोक्षद्वयमाहेत्यर्थः। ममोत्तमेति मोक्षो हि द्विविध इति, कर्मभिः संसारचक्रे भ्रमणेन भगवदीयत्वप्रकारेण पुत्राद्या सत्तया, चोत्तमश्लोकजनसख्यं मोक्ष इति द्विविध इत्यर्थः। उपायद्वैविध्यमाहुः—पुष्टिमर्यादयेति, पुष्टिमर्यादा ह्यनुग्रहे साधनसाहित्यम्। पुष्टिपुष्टिश्च तत्र तद्राहित्यमिति भेदः।

[४] ननु प्रकारभेदेपि तत्सख्यस्यैकरूपतायां कथं व्यवस्थया द्वैविध्यमित्याशङ्क्याहुः—भगवत्पारोक्ष्येति, पुष्टिमर्यादामोक्षरूपसख्ये भगवत्पारोक्ष्यं शास्त्रार्थतया गुणगानकर्तृशुकादिसख्ये तथात्वस्य स्पष्टत्वात्। अत एव * “मथुराया ब्रजङ्गता” इत्यादिषु परोक्षेणैव कथनम्। पुष्टिपुष्टौ तु गुणगानविषयलीलाविशिष्टप्रभोरपारोक्ष्यम्, ‡ “नन्दसूनुरय”मित्यादिषु तथाक्ते-स्त्वन्माययेत्याभिमुख्योक्तेश्च स्पष्ट एव व्यवस्थया भेद इत्यर्थः।

प्रकाशः—[३] ननु मार्गैक्ये साधनस्य समानतया वैजात्याभावात्फले कथं भेद इत्यत आहुः—तत्रेत्यादि, तथा च मार्गं अवान्तरभेदान्मोक्षभेद इत्यर्थः।

[४] ननु किंनिबन्धनो भेदः, कथं च मोक्षभेद इत्यत आहुः—मोक्षे हीत्यादि। वेदोक्ताः कर्मज्ञानभक्तयो मर्यादेति पुष्टिप्रवाहमर्यादायां स्थितम्, तेष्वत्र प्रकरणवशाद्विहितज्ञानभक्ती ग्राह्य, योगोपासनादिग्रहणे त्रयो वा, तथा च तथा ताभ्यां तैर्वा मिश्रितोऽनुग्रहः पुष्टिमर्यादा, तथैकः। अनुग्रहान्तरेण मिश्रितोऽनुग्रहः पुष्टिपुष्टिस्तयेतर इति भेदनिबन्धकमुक्तम्। स्वरूप-भेदकमाहुः—भगवदित्वादि, तथा चाद्यया भगवतः परोक्षानुभवः, इतरया च प्रत्यक्षानुभवः, इति ताभ्यां कृत्वा भक्तरूपावस्थितिरूपमोक्षस्यापि स्वरूपभेद इत्यर्थः।

[५] एवं श्लोकार्थं सङ्गृह्य पूर्वस्य गुणभावं स्पष्टयितुं पूर्वाद्धस्थपदानि किवृण्वन्तः पूर्वश्लो-केषु हरेसमञ्जसारविन्दाक्षपदैः संबोधनेन भगवत्प्रत्यक्षतायाः स्पष्टत्वादत्रापि संबुद्धिः संभाव्यते, तथा सति हे उत्तमश्लोक? उक्तविधस्य मम जनेषु सख्यं न भूयादिति जननादिधर्मवत्सख्या-भावप्रार्थनं श्लोकार्थो भवति, स वाऽपुनर्मवपर्यन्तमनाकाङ्क्षतो मनसा भगवन्तं दिदृक्षतश्च प्रतिबन्धकनिरासस्य प्रागेव जातत्वात्तादृशां सख्याभावे स्यादेव निरस्त इति न युज्यतेऽतः समासमाहृत्यान्य एवार्थो वक्तुमुचित इत्याशयेनाहुः—प्रत्यक्षेपीत्यादि, अप्रत्यक्षवादिनापि सम्बो-

श्रीवङ्गभट्टि०—ननु एकस्मिन्नेव मार्गे कथं व्यवस्थाभेदः? तत्राहुः—भगवत्पारोक्ष्येति, पुष्टिमर्या-दास्थाः परस्परं गुणसमाजनेनान्तःप्रकटेनैव भगवता पूर्णतां मन्यानाः लोकोपकारिणः शुकादय इवात्मारामा रमन्ते। शुद्धपुष्टिमार्गीवास्तु साक्षाद्द्विःसंबन्धमन्तरा मैतावतैव पूर्णतां मन्वत इति एतत्कृतो व्यवस्थाभेदः। अत एव फलप्रकरणे भगवद्भावसम्पत्त्या गुणगानेन च न तापशान्तिः, पश्चादादिभूते एव तस्मिन्स्तच्छान्तिः।

ननु पुष्टिमर्यादास्थाः कदाचित्प्रत्यक्षे भगवति प्रमाणनिष्ठं परित्यज्य तमेव गृह्णीयुस्तदा कथं

† इवं पङ्क्तिर्द्वि कैश्चिदपि टीकाकारैर्व्याख्याता तथा “ च ” “ च ” पुस्तकयोरपि नोपलभ्यते।

* भा० १०, ६, ३१ ‡ भा. १०, ३६. ४.

शास्त्रार्थत्वाय उत्तमश्लोकजनेष्विति समासः । भक्तसंबलित एव भगवांस्तद्वारा फलं द-

टिप्पणी—[६] नन्वस्ति भवान् शास्त्रार्थः “वेदैश्च सर्वै”रितिस्मृतेः “तं त्वौ-
पनिषदं पुरुषमिति”श्रुतेः “सर्ववेदान्तप्रत्ययमि”ति न्यायाच्चातस्तत्प्राप्त्यर्थं तन्ज्ञानार्थं च
तथाप्रतिपादकभक्तसख्यापेक्षा इति तदुपायोपेक्षा । तत्र परोक्षे भगवति गुणगाने भक्तवाक्यप्र-
तिपाद्यतया तदपेक्षा । प्रत्यक्षे वचसां गौणतया न शास्त्रार्थता, साक्षादनुभूयमानत्वादिति तदुत्तरं
तदुपायरूपभक्ता नापेक्षन्त इति तदा किमिति तत्सख्यप्रार्थनमित्याशङ्क्याहुः—प्रत्यक्षेपीति ।

उत्तमश्लोकजनेष्विति समासेनैकार्थताबोधकेन प्रमोर्भक्तानां च परस्परं सापेक्षता सूचिता ।
तथा च भक्तानां प्रमुसंबलितत्वमेव तत्सापेक्षत्वं, प्रमोश्च तद्वारैव फलदातृत्वमिति सापेक्षत्वात्प्र-
त्यक्षेपि प्रमौ भक्तापेक्षासत्त्वान्न भक्तप्रतिपाद्यतारूपशास्त्रार्थत्वव्याहतिरित्यर्थः । एतेन प्रभुस्वरू-
पमनुभूयमानमपि भक्तनिरूपितमेव विदितं भवतीति भावः ।

प्रकाशः—

धनानुरोधेन बौद्धसन्निधानस्य “*अहं समाधाय मनो यथाह सङ्कर्षणस्तचरणारविन्द”
इतिवाक्यात्पूर्वसर्वस्मरणस्य चावश्यंवाच्यत्वात्तस्यैकान्तभक्तत्वमवश्यं वाच्यम्, तथा तादृशस्या-
सुत्यागावसरे भीष्ममुक्ताविव भगवदनुकम्पा, तथा दर्शनदानं चावश्यं मन्तव्यम्, तथा सति
कानुपपत्तिः प्रत्यक्षे ? तस्मादुक्तं प्रत्यक्ष इति । एवं यद्यपि भगवान्प्रत्यक्ष इति मम त्वदीयेषु जने-
ष्विति वक्तव्यम्, तथापि यदेवमुक्तं तेन उत्तमैर्यथार्थशास्त्रार्थविद्भिः श्लोक्यते कीर्त्त्यत इत्युत्त-
मश्लोकः । उत्तमा परापरविद्यागोचरा वा श्लोका कीर्त्तियस्य स तथा । तस्य ये जनाः, “न
कर्मबन्धनं जन्म वैष्णवानां च विद्यते, विष्णोरनुचरत्वं हि मोक्षमाहुर्मनीषिण”इति पाद्या-
त्तादृशजन्मयुक्तास्तेष्विति यः समासः स शास्त्रार्थत्वाय, भगवतः शास्त्रार्थरूपत्वं ज्ञापयितुमित्यर्थः ।
अत्र “क्रियायौपपदस्य च कर्मणि स्थानिन” इत्यनेन तुमुनः प्रयोगे चतुर्थी । फलेभ्यो
यातीतिवत् ।

ननु शास्त्रार्थत्वमुत्तमश्लोकपदीयसमासेनैव प्राप्यते, न तु पदत्रयसमासेन । तथा च तादृ-
शत्वेन सम्बोध्य प्रतिबन्धकाभावप्रार्थनं सत्सद्भादौ पर्यवसास्यतीति कथं सम्पूर्णस्य तथार्थ इत्यत
आहुः—भक्तेत्यादि । तथा च वैयासकिः स भगवानथ विष्णुरातमि”त्यत्रेव तादृशसत्सङ्गे

श्रीबल्लभटि०—तद्भेदस्तत्राहुः—प्रत्यक्षेपीत्यादि । कदाचित्तथात्वेपि तेषां शास्त्रार्थत्वमेव ।
गुणसमाजनरूपेण शास्त्रेणैवार्थः पुरुषार्थो येषां ते तथा । तद्भावस्तत्त्वं तदर्थमित्यर्थः । समासतात्पर्यमाहुः—
उत्तमेति । उत्तमैः शुक्रादिभिः शास्त्रद्वारा श्लोक्यत एव न तु पुष्टिस्वैरिव बहिरनुभूयते । तत्सम्बन्धिनो
जनाः । यथोक्तानां भगवतश्च श्लोकितुश्लोक्यमाव एव सम्बन्धो न त्वन्योपि बाह्यस्तथा तेषु समासेन
पदैकत्ववत्तद्भेदकत्वमपि ज्ञापितमिति तद्भेदेव त इत्यर्थः । तादृग्जनेषु सख्यप्रार्थनया तत्समानशीलव्यसनत्व-
सिद्धौ मुक्ता सिद्धेति सख्यस्य मोक्षरूपत्वं सिद्धमिति स एव प्रार्थ्यते ।

ननु भगवत्सख्यमेव कुतो न प्रार्थ्यते तत्राहुः—भक्तसंबलित इति । तादृग्जनसख्यद्वारा वैकु-
ण्ठादौ लक्ष्म्यादिभक्तसंबलित एव फलरूपः स भवतीत्येकम् ।

दातीति पौरुषसभाजनञ्च (“ येन्योन्यतो भागवता ” इति तृतीयस्कन्धे दर्शनकारणं पौरुषसभाजनमुक्तं) फलम् । भक्तेषु दास्यपर्यन्तस्य साधनत्वात्सख्यं प्रार्थयते ।

टिप्पणी—[६] ननु प्रकटे प्रभौ फलरूपे तत्सख्यं कोपयुज्यते तस्य तु गुणगानसाधनत्वादतः कथं शास्त्रार्थत्वप्रत्यय इत्यत आहुः—पौरुषसभाजनञ्च फलमिति । उभयत्रापि पारोक्ष्यापारोक्ष्ययोः पौरुषसभाजनं लीलाभिनन्दनं विषेजलाप्ययेत्यादिरूपं तदेव फलं, स्वरूपस्य तु गुणगानावसरमात्रप्राकट्यस्य तद्रूपस्य तदनुभवाधीनानुभवस्य तच्छेषत्वमिति तस्यैव फलतया प्राकट्येपि तद्भक्तसख्योपयोगेन शास्त्रार्थत्वसिद्धिरिति भावः ।

[७] ननु भक्तानामीदृशत्वे तेषु दास्यमप्रार्थयित्वा साम्यसम्पादकं सख्यं कथं प्रार्थितवानित्याशङ्क्याहुः—भक्तेष्विति । भक्तेषु “ मैद्भक्तपूजाभ्यधिके ”त्यादिना श्रवणमारभ्य दास्यपर्यन्तस्य सर्वस्य सख्यरूपफलसाधनत्वात्फलप्रकरणत्वात् फलरूपं सख्यमेव प्रार्थयत इत्यर्थः ।

प्रकाशः—

तेष्वविष्टो भगवांस्तद्वारा फलतीति पदत्रयसमासमहिम्ना लभ्यते, तदभावे तु केवलेन सम्बोधनेनोदासीनतया सत्सङ्गाक्षेपात्प्रार्थनमसङ्गतं स्यादतः पदत्रयसमास एवादरणीय इत्यर्थः ।

[६] ननु तादृशसत्सङ्गेपि शास्त्रार्थरूपस्य परोक्षेण प्रकाशात्तत्र चानुभवामीति प्रत्याभावात्कथं फलतीत्युच्यत इत्यत आहुः—पौरुषेत्यादि । “ नैकौत्मतां मे स्पृहयन्ति केचिन्मत्पादसेवाभिरता मदीहाः । येन्योन्यतो भागवताः प्रसज्य सभाजयन्ते मम पौरुषाणी—” त्यत्र श्रीकपिलदेवैर्भगवदीयानां परस्परासक्तिपूर्वकं भगवत्पौरुषसम्माननरूपं जीवतां साधनमुक्तं, तदपि “ प्रायेणं मुनयो राजन्निवृत्ता विधिषेधतः, नैर्गुण्यस्था रमन्ते स्म गुणानुकथने हरेः ” “ पॅरिनिष्ठितोपि नैर्गुण्य उत्तमश्लोकलीलया, गृहीतचेता राजर्षे आख्यानं यदधीतवान् ” “ तैदहं तेभिधास्यामि ” “ निवृत्ततर्पैरुपगीयमानाद्भवौषधाल्लोत्रमनोभिरि—” त्यादिषु गुणातीतानां स्वरूपावस्थितानां रतिविकल्पत्वेन च कथनात्फलम् । तथा च तदानेन फलतीत्यर्थः । यद्वा चः समुच्चये । तथा च यथा काव्यश्रवणे वर्णनीयस्य परोक्षज्ञानेऽपि विगलितवेद्यान्तर आनन्दो लौकिकानां, तथात्र स्वानन्दवद्गुणांश्च सभाजयन् स तथेत्यर्थः ।

[७] नन्वेतादृशं फलं श्रवणेपि भवति यथा परीक्षितः, तस्यापि “ नार्तुतृप्ये जुषन्पुष्पद्वौ हरिकथामृतम् ” “ येन येनावतारेणे ”त्यादीनां गुणसभाजनवाक्यानां दर्शनात् । तत्र च वक्तुरपेक्षया हीनभावस्य स्फुटत्वात् सङ्गममात्रमेव तदर्थं प्रार्थ्यं, सख्ये को विशेष इत्यत आहुः—भक्तेष्वित्यादि । इमानि वाक्यानि सभाजनप्रयोजकानि न तु सभाजनरूपाणि । स्वरूपादि-

श्रीबल्लभटि०—इह तादृशैः सह गुणसभाजने देहधर्मनिर्यापणपूर्वकं ब्रह्मानन्दादप्यधिकविलक्षणरसानुभवो भवतीत्यपरं फलम्, तदप्युक्तं पौरुषसभाजनञ्च फलमिति । तेन तत्सख्ये फलद्वयमिति तत्प्रार्थनेत्यर्थः । भगवत्सख्यं तु स एवैकं फलमिति कदाचिदर्जुनवत् (गीता, अ. ११-७-४१) “ यच्चावहासार्थमसत्कृतोसी ”ति वाक्येनापराधसंभोपीति न तत्प्रार्थनेति भावः ।

सर्वथा स्वतन्त्रत्वाय स्वनिष्ठभक्तविषयकीर्तनम् । गुणसभाजने स्वस्यापि स्वातन्त्र्यार्थं,

टिप्पणी—[८] ननु तन्निरूपितसख्यमप्रार्थ्यं मम उत्तमश्लोकजनेष्विति षष्ठीसप्तमीभ्यां निष्ठताविषयताबोधिकाभ्यां कथं स्वनिष्ठतद्विषयकसख्यप्रार्थनमित्यत आहुः—सर्वथा स्वतन्त्र-
त्वायेति । सख्यस्य भक्तिमार्गीयमोक्षतया स्वातन्त्र्यमुचितं, तत् स्वनिरूपितत्वे तन्निरूपितत्वे
वौ तस्य व्याहन्येत । अतः स्वनिष्ठभक्तविषयसख्यकीर्तनमित्यर्थः । एतेनैतन्मार्गीयमोक्षस्या-
साधनसाध्यत्वमुक्तं भवति ।

[९] ननु पौरुषसभाजनं हि फलं तदस्वातन्त्र्ये न भवति, तथा सति श्रवणमेव भवेन्न
सभाजनमिति फलप्रतिबन्धकतया न सख्यं मोक्षः । सभाजनविशिष्टस्यैव तस्य तथात्वादित्यत
आहुः—गुणसभाजन इति । गुणानां सभाजने अभिनन्दने स्वस्यापि स्वातन्त्र्यार्थं स्वस्यापि
प्रकाशः—

ज्ञानपूर्वकतदनुवादस्य सभाजनत्वात् । “कलिं सभाजयन्त्यायां गुणज्ञाः सारभागिनः” इत्यादौ
तथा दर्शनात् । परीक्षिद्वाक्यानां गुणादिज्ञानार्थत्वात् । अतस्तादृशभावस्य वक्तृप्रोत्सकत्वेन सा-
धनत्वम् । तत्र दास्यपर्यन्तानां तुल्यं, सख्यस्य तु तदीयस्वरूपमानसजनकत्वमिति विशेषात्तत्प्रा-
र्थनमित्यर्थः ।

[८] नन्वभयं विशोकत्वमपारतन्त्र्यं च मोक्षलक्षणं “अभयं वै जनकं प्राप्नोसि” “स्म-
र्तव्यश्चेच्छताभयं,” “ तरति शोकमात्मवित् ” “ तदस्य संसृतिर्वन्धः पारतन्त्र्यं च तत्कृ-
तमि”त्यादिवाक्यात् । प्रकृते तु “ निवृत्ता विधिषेधत” इत्यनेन “ एष ह वा व तपतीति ”
श्रुत्यर्थस्फुरणात्तेषां भयाभावशोकाभावयोः सत्त्वेपि सख्यस्य ससम्बन्धकत्वेन पारतन्त्र्यान्न मोक्षत्व-
मित्यत आहुः—सर्वथेत्यादि । तथा च दयाप्रश्रयादिवत् ससंबन्धकत्वेपि स्वधर्मत्वेन तेषु विद्यमानः
सख्यरूपो धर्मो मत्सम्बन्धोऽप्यस्त्वत्याशयेनात्र स्वनिष्ठस्य भक्तविषयस्य सख्यस्य कीर्तनं घृतद्र-
वत्ववन्नैमित्तिकत्वेपि तस्य विद्यमानतया सर्वथा स्वातन्त्र्यं ज्ञापयितुं, तेन न मोक्षत्वहानिरित्यर्थः ।

[९] ननु सख्यस्य स्वतन्त्रत्वेपि स्वस्य सख्येन श्रोतृत्वे वक्तृपारतन्त्र्यान्मुक्तत्वहानि-
स्तेषाञ्च जनत्वेनोपान्त्यादिभावविकारदशापत्तौ प्रतियोग्यभावेन सख्यस्याप्यभावे देशकालपरि-
च्छेदान् सख्यस्य मुक्तिद्वहानिरित्यत आहुः—गुणेत्यादि । तथा च बहूनां युगपद्वक्तृत्वासम्भ-

श्रीब्रह्मटि०—ननु स्वाधीनत्वात्तादृग्बन्दास्यमेव कार्यं तेन गुणसभाजनमपि सेत्स्यतीति किं
सख्यप्रार्थनयेत्यत आहुः—सर्वथेति । तदास्यै लोकतः स्वातन्त्र्येपि दास्यव्यासङ्गेन तत्सभाजने सर्वथा तत्र
त्यादिति तदर्थं स्वस्मिन् विद्यमानस्य लोकविषयसख्यधर्मस्य भक्तविषयकं कथनमित्यर्थः ।

ननु गुणसभाजको महान् “मुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायणः । सुदुर्लभः
प्रशान्तात्मा कोटिष्वपि महामुनः” इति वाक्यादेक एव भवति । तत्सभाजनञ्च तदधीनमतः
ततः स्वातन्त्र्यमसंभावितं तदपि तत्सख्ये सति भवति तादृशेन तदप्यसंभावितमिति किं तत्प्रार्थनयेत्यत
आहुः—गुणसभाजने स्वस्यापीत्यादिना । जनेषु इति बहुवचनतात्पर्यं, न हि तादृश एक एव किन्तु

१ वा इति पदान्तरे सख्यस्य भक्तनिरूपितत्वे सति स्वातन्त्र्यं व्याहन्येत. २ सख्यस्य, ३ भग-
वत्प्रार्थनेन ।

मुक्तेरपरिच्छेदार्थं बहुचनम् । जनत्वादेव स्वातन्त्र्येण न दोषसंबन्धः । संसारस्य चक्रत्वादेव परिभ्रमणविषयोपार्जनकेशाभावः ।

टिप्पणी—

तत्कर्तृतया मुख्यत्वार्थं, मुक्तेः सख्यरूपाया अपरिच्छेदार्थं निरवधित्वाय, उत्तमश्लोकजनेष्विति बहुवचनमित्यर्थः । बहूनां सत्त्वे सत्रयाग इव न कस्यापि स्वातन्त्र्यमस्वातन्त्र्यं च । तथा च तन्मण्डलमध्यपाते स्वस्यापि स्वातन्त्र्यमिति भावः ।

[१०] ननु तेषु दैन्यमेवोचितं न स्वातन्त्र्यं, तथा सति स्वतन्त्रेषु स्वातन्त्र्यस्येश्वर इव दोषजनकत्वादित्याशङ्क्याहुः—जनत्वादेवेति । तेषि जनास्तदिच्छया जननादिधर्मयुक्ताः प्रभवन्ना अस्वतन्त्रा इति तेषु गुणसमाजनार्थं स्वातन्त्र्ये न दोषसंबन्ध इत्यर्थः ।

[११] ननु भगवद्भक्तेषु सख्यं मोक्षस्ते च दुर्लभा इति क्व तत्संबन्धसंभावना इत्यत आहुः—संसारस्येति । संसारस्य अहंताममतात्मकस्य चक्ररूपतया तत्र स्थितो नैकत्र तिष्ठति परं भ्रमति, यतोहंताममते प्रतिक्षणं नूतने भक्तोऽतः परिभ्रमणं विषयो यस्य तद्भक्तसख्यस्य तस्योपार्जनविषयकः केशाभाव इत्यर्थः । चक्रस्थितस्यानायासेन तत्प्राप्तेः ।

प्रकाशः—

बाहुतत्वेन तेषां श्रोतृत्वस्फोरणात्त्वस्य वक्तृत्वे स्वातन्त्र्यसिद्धया प्रतियोगिवाहुल्येनैकप्रतियोगित्तिरोधानेपि वैशेषिकप्रतिपन्नसमवायवत्सख्यस्याप्यपरिच्छेदसिद्धया च न स्वस्य मुक्तत्वहानिर्न वा सख्यस्य मुक्तत्वहानिरित्यर्थः ।

[१०] ननु स्वस्य वक्तृत्वेन स्वातन्त्र्ये भक्तावज्ञादोषः सम्बन्धेतेत्यत आहुः—जनत्वा—दित्यादि । तेषां शास्त्रार्थज्ञातृभक्तत्वेपि जननादिधर्मयोगेनास्वतन्त्रत्वबोधनात्तत्र स्वातन्त्र्येण दोषो न सम्बन्धते । यथा ज्ञानिषु सनन्दनस्य, तथेत्यर्थः ।

[११] ननु मोक्षे दुःखासम्भेदस्य सुखावच्छेदकत्वात्प्रकृतमोक्षसुखस्य श्रोतृसापेक्षत्वात्तादृशश्रोतृप्राप्तेर्विचयनसापेक्षत्वात्पौरुषस्य ज्ञानविषयत्वे सभाजनसिद्धेर्ज्ञानस्य च श्रवणेन जायमानस्य वक्त्रधीनत्वाद्भक्तप्राप्तेरपि विचयनसापेक्षत्वाच्च प्रयासापत्त्या दुःखसम्भेदेन तादृशस्य कथं मोक्षत्वमित्यत आहुः—संसारस्येत्यादि । चक्रे भ्राम्यन् हि तं तं देशं शीघ्रमुपयाति सदृशविसदृशौ संयुनक्ति वियुनक्ति चेति न तत्र तत्सम्पादनप्रयासः । तथा च परिभ्रमणञ्च विषयोपार्जनं च ताभ्यां यः क्लेशस्तद्भावोत्र संसारस्य चक्रत्वकथनेन सूचित इति दुःखसम्भेदाभावात् तत्सख्यस्य मोक्षत्वहानिरित्यर्थः ।

श्रीबह्मभट्टि०—

बह्व इति न ततः स्वातन्त्र्यमसंभावितमिति स्वस्यापि स्वातन्त्र्यार्थमित्यनेनैकं तात्पर्यम् । तत्सख्याधीनं तदिति तत्सख्यमपि नासंभावितमिति मुक्तेरपरिच्छेदार्थमित्यनेनापरम् । तदर्थं बहुवचनम् । अन्यथा तेषु बहुत्वं न वदेदित्यर्थः । तेन यथा ते तत्समाजनेऽन्यापेक्षारहितास्तथा तत्सख्येन तद्रूपयोर्धर्मवत्त्वेनाहमपि स्यामित्याशयः । मुक्तेरिति सख्यरूपमुक्तेरित्यर्थः ।

जनत्वादिति । तेषामपि जननधर्मवत्त्वेन तत्साम्ये स्वातन्त्र्येण न तत्संबन्धः । स्वस्मादधिकधर्मवत्त्व एव तत्संभवादित्यर्थः । संसारेत्यत्र । परिभ्रमणेन सख्यविषयतादृग्जनोपार्जनकेशाभाव इत्यर्थः ।

क्लेशसाधनपदेन कृपया साधनसंपत्तिश्च सूचिता । योग्यायोग्यदेहानां
बहुधाजातत्वादिदानीं तदभावार्थं प्रार्थना । क्लेशे स्वामिनामग्रहणस्य हेतुत्वे-
नायुक्तत्वात्कर्मपदम् । आवश्यकत्वाय स्वपदम् । निरवधित्वाय बहुवचनम् ।

टिप्पणी—[१२] ननु तथापि भगवद्रक्तसख्ये किं साधनं, न हि ते संसारपरिभ्रमणमा-
त्रेण मिलन्ति तत्सङ्गस्य भवापवर्गसाधनत्वात् “भैवापवर्गो भ्रमत” इति वाक्यादित्याशङ्क्याहुः—
क्लेशसाधनेति । क्लेशसाधनपदेन परिभ्रमणपदेन कृपया सतां तत्सख्यसाधनसंपत्तिः सिद्धिः
सूचितेत्यर्थः । ते हि कर्मभिर्भ्रममाणमवलोक्य सहजकरुणाः कृपालवो भवन्ति । सैव च साधन-
मिति तथेत्यर्थः । एतेन भक्तिमार्गीयस्य सांशस्यापि निःसाधनत्वं द्योतितं, न हि तदीयोःशः
कोपि साधनैः सिद्धयति ।

नन्वेवं सति कथं प्रार्थनेत्याशङ्क्याहुः—योग्यायोग्येति । संसारचक्रभ्रमणेन योग्यायोग्य-
देहा बहवो जाता इतीदानीं क्लेशेन सैवधर्ममविचार्यापि तदभावार्थं प्रार्थना, न फलार्थमित्यर्थः ।

[१३] ननु कथं भक्तिमार्गीयस्य वृत्रस्य सख्योपयोगिचक्रभ्रमणहेतुत्वेन कर्म युज्यते
इत्यत आहुः—क्लेश इति । स हि भक्तिमार्गीय एवेति भ्रमणरूपे क्लेशे हेतुत्वेन स्वामिनो नाम-
ग्रहणमयुक्तमिति हेतुत्वेन कर्मोक्तवानित्यर्थः । ननु तानि कर्माणि त्यक्तव्यानि भ्रमणसाधनत्वा-
दित्यत आहुः—आवश्यकत्वायेति । स्वकृतत्वेनावश्यंभोक्तव्यतया कर्माणि न त्यक्तुं शक्यन्त
इति भावः । ननु किं कलं कर्मणां स्वसाध्यत्वादित्यत आहुः—निरवधित्वायेति । बहुवचनेन
कर्मणां निरवधित्वमुक्तं, नैहि कश्चिदिति वाक्यात् ।

प्रकाशः—[१२] ननु तथापि संसारपदेन क्लेशसाधनतापि स्फुटतीति कथं दुःखासम्भेद
इत्यतस्तत्तात्पर्यमाहुः—क्लेशसाधनेत्यादि । तथा च तेन पदेन भगवन्तं प्रति तथा सा सूचितेति
तदर्थं तत्पदप्रयोगो न क्लेशबोधनायेति न दुःखसम्भेद इत्यर्थः ।

नन्विदं सूचनं प्रार्थनाफलकं तथा सति कथं क्लेशाभाव इत्यत आहुः—योग्येत्यादि । तथा
चेतः परं भगवद्दययाऽन्तिमदेहभावनादितः प्रागेव क्लेशो, न त्वेतदुत्तरमपीति न दुःखसम्भेद इत्यर्थः ।

[१३] ननु कार्यमात्रं प्रति भगवदिच्छायाः कारणत्वेन क्लेशेपि तस्या एव तथात्वादीदृश-
भक्तस्य तत्स्फुर्तरेवोचितत्वात् कथं तदनुक्तिरित्यत आहुः—क्लेश इत्यादि, बहुवचनमित्यन्तम् ।

आवश्यकत्वायेति । तत्फलभोगावश्यकत्वाय । तथा च तन्नोचितं, किन्तु कर्मपदमेवो-
चितम् । तथैदृशक्लेशे प्रार्थनाप्युचितेत्यर्थः ।

ननु “जनो वै लोक एतस्मिन्नविद्याकामकर्मभिः, उच्चावचासु गतिषु न वेद स्वां
गतिं भ्रमन्नि”त्यत्र त्रयाणां भ्रमणकारणत्वसिद्धेः कथं कर्ममात्रस्यैव कारणत्वेन कथनमित्यत
श्रीब्रह्मटि०—

क्लेशेति । क्लेशसाधनं संसारस्तत्पदेनेत्यर्थः । तत्र पतितस्य चेत्तादृज्जनसंख्यरूपसाधननिष्पत्तिः, सा तथैवेत्यर्थः

चक्रपरिभ्रमणे दण्डस्येव मुख्योपयोगे तृतीया । अस्या मुक्तेर्गौणत्वाय नात्र प्रार्थनापद-
प्रयोगः । तथा च तादृशभगवद्भक्तसख्यं पुष्टिमर्यादायां मोक्ष इत्युक्तम् ।

टिप्पणी—ननु संसारचक्रभ्रमणे साधनान्तराणामविद्याकामादीनां सत्त्वात्कथं कर्ममात्रं
तत्साधनत्वेनोक्तमित्यत आहुः—चक्रपरिभ्रमण इति । सर्वेषां निमित्तकारणत्वेपि कारणता
भोगविषयत्वेन मुख्योपयुक्तानां कर्मणामेव । घटे दण्डस्येवेति ज्ञापनाय तृतीयेत्यर्थः ।

[१४] नन्वर्थतः प्रार्थनासिद्धावपि तद्वाचिपदप्रयोगाभावतात्पर्यमाहुः—अस्या इति ।
अस्याः पुष्टिमर्यादामुक्तेर्द्वितीयापेक्षया गौणत्वज्ञापनायात्र प्रार्थनापदानुक्तिः । निर्गलितार्थमाहुः—
तथा चेति । एतादृशं पूर्वाक्तधर्मविशिष्टं चक्रभ्रमणादिक्लेशप्राप्यं भगवद्भक्तसख्यं पुष्टिमर्यादायां
मोक्ष इत्युक्तम् ।

प्रकाशः—

आहुः—चक्रेत्यादि । कर्माभावे ताभ्यां तथाभ्रमणाभावस्यानुभवसाक्षिकत्वाद्भ्रमणे मुख्योपयोगः
कर्मणामेवातस्तेषामेव तथात्वं बोधितमित्यर्थः ।

[१४] ननु भवत्वेवं तथापि सख्यं प्रार्थयत इति यदुक्तं तदसङ्गतम् । प्रार्थनावाचक-
पदस्यात्रानुपलम्भादतो व्याख्यानं सर्वमेव सन्दिग्धमित्यत आहुः—अस्या इत्यादि । तथा च
तदप्रयोगमात्रेणोक्तेऽर्थे न सन्देहमित्यर्थः । सिद्धमाहुः—तथा चे त्यादि । पुष्टिप्रवाहमर्यादायां
“तस्माज्जीवाः पुष्टिर्मागं भिक्षा एव न संशय ” इति जीवमेदं पूर्वोक्तहेतुभिर्निगमयित्वा
भगवद्रूपसेवार्थं तत्सृष्टिः, तेषां स्वरूपादिभिर्भगवन्नुत्पत्त्वं, सेवासिद्धयर्थमीषत्तारतम्यं चोक्त्वा तेषां
शुद्धमिश्रभेदेन द्वैविध्यं प्रतिज्ञाय मर्यादामिश्राणां गुणज्ञत्वं लक्षणमुक्तं, तत्र भगवद्रूपसेवार्थं सृष्ट्वे
सति स्वरूपादिभिर्भगवन्नुत्पत्त्वे सति सेवार्थमीषत्तारतम्यवत्त्वे सति भगवद्रुणज्ञत्वं मर्यादामिश्र-
पुष्टजीवत्वमिति फलति । तथा “वैदिकत्वं लौकिकत्वं कापठ्यात्तेषु नान्यथा । वैष्णवत्वं हि
सहजं ततोऽन्यत्र विपर्यय ” इत्यन्यथारूपज्ञापनपूर्वकं सामान्यलक्षणं त्रयाणां तत्रोक्तम् । तन्मूले
“नैकात्मतां मे ” “प्रायेण मुनयः” “परिनिष्ठितोपी”त्येतेषु “तत्रोभवद्भगवान् व्यासपुत्रः”
“तं ब्रह्मवर्षं ” “द्वैपायनाच्छुको जज्ञे भगवानेव शङ्करः । अंशांशेनावतीर्योर्न्यां संप्राप परमं
पदं ” “ तं स्कन्द इत्याचक्षते ” सुहृत्तमदिदृक्षिततभङ्गे “ गोविन्दैर्भुजगुप्तायां द्वारावत्यां
कुन्दह । अवात्सीन्नारदोभीक्ष्णं कृष्णोपासनलालस ” इत्यादिभिः शुक्रसनत्कुमारनारदेषु स्फु-
टम्, तथा “कायेन तु फलं पुष्टावि”ति पुष्टिफलस्य स्वरूपसाध्यत्वं तत्रोक्तम् । तदत्र “वैयासकिः
स भगवानि”त्यनेनोक्तम् । तेन लौकिकत्ववैदिकत्वरूपा इत्यर्थः । अत्रापि पूर्वकक्षा परीक्षिति, उत्तर-
कक्षा सनत्कुमारादिषु ज्ञेया । छान्दोग्ये सनत्कुमारनारदसंवादे सर्वात्मभावविवरकतया तस्मिन्स्थान-
त्वस्य शक्यवचनत्वाच्छ्रुतिगीतार्थनिर्णयस्य भजनार्थतायाः सुबोधिण्यां निर्णयित्वाचेति । अयं
मोक्षः प्रायस्तुरीयाश्रमाणां हंसपरमहंसानामेवेति भाति । उदाहरणस्य तेष्वेवोपलम्भादिति दिक् ।
श्रीबलभट्टि०—अस्या इति । शुद्धपुष्टिमुत्पपेक्षया गौणत्वादित्यर्थः ।

द्वितीयमाह—त्वन्माययेति । समासादेव भिन्नतया न मायामोहनम् ।

टिप्पणी—[१५] पुष्टिपुष्टिमोक्षं वक्तुं सजातीयत्वबोधनायाभासमाहुः—द्वितीयमाहेति । द्वितीयं भक्तिमार्गीयं मोक्षमाहेत्यर्थः । तस्य मर्यादाऽप्राप्यकेवलपुष्टिप्राप्तिप्राप्यत्वात् तत्सजातीयत्वसिद्धिरित्यर्थः । त्वन्माययेति । संसारचक्रे भ्रमतो भगवदिच्छया कुटुम्बासक्तस्य न किन्तु, त्वन्मायया तदासक्तस्य मे भूयादिति संबन्धः । पूर्वस्माद्वैलक्षण्यमाहुः—समासादेवेति । त्वन्माययेतिसमासेन तस्याः स्वरूपसंबन्धित्वमुच्यते । सा च स्वरूपसंबन्धैव तदर्थं मोहयति न तु पृथग्भावेन लीलार्थमेव तस्याः प्राकट्यादत्त एव तदुपक्रमे तस्या आज्ञार्पणम् । वैष्णवीं व्यतनोन्मायामित्यादिष्वपि सैवोक्ता । सा च भगवान् यत्र प्रकटीभूय लीलाः करोति तत्रैवोपयुज्यते, तदभावे लीलाऽसंभवात् । एवं सति पुष्टिपुष्टिमोक्षस्य प्रकटलीलाविशिष्टप्रमुखरूपान्तररमणरूपत्वात् तदुपयोगित्वेन गृहादिष्वासक्त्यपेक्षणात् त्वन्माययेत्युक्तम् । पूर्वत्र तु पारोक्ष्येण साक्षाल्लीलाऽसंभवात्प्रासक्तेरुपयोगः । माया तु तत्रापि भगवदीया परं न स्वरूपसंबन्धिनी, “ममै माये—” तिव्यत्यासेन कथनात् तरणोक्तेश्च । अत एवात्रोक्तं न भिन्नतया प्रमुपृथग्भावेन मायामोहनमिति, किन्तु प्रसुरेव तथा मोहयतीत्यर्थः ।

[१५] प्रकाशः—अतः परं पुष्टिपुष्टिमोक्षं विवरितुमाहुः—द्वितीयमित्यादि । ननु “प्रसङ्गपरं पाशमात्मनः कवयो विदुः । स एव साधुषु कृतो मोक्षद्वारमपावृतं ” “त एते सौधवः साध्वि” “सत्सङ्गेन हि दैतेया ” इत्यादिवाक्यैः सत्सङ्गस्य मोक्षद्वारत्वात् पूर्वोक्तवाक्येषु गुणगानस्य फलत्वसाधनाच्च पुष्टिमर्यादामोक्षरूपत्वं तत्सख्यस्योचितम् । तच्च पूर्वाद्धं भूयादित्यदूरान्वयाङ्गीकारेण सिद्धम् ।

अतः परमुत्तराद्धं देहाद्यासक्तिबोधकं स्वविशेषणमवशिष्यते, निषेधो नाथपदञ्च । तथा सति देहाद्यासक्तिनिषेधः प्रार्थनीयत्वेन फलिष्यतीत्यासक्तिरूपो मोक्षः कथमत्र कथं वा देहाद्यासक्तेर्मोक्षत्वमित्याकाङ्क्षायां भगवदपरोक्षज्ञानेन पुष्टिपुष्टिमोक्षस्य पूर्वं व्यवस्थापितत्वाद्वा तदृशत्वेन तस्या मोक्षत्वं वक्तुं देहाद्यासक्तिजनकमोहने विशेषमाहुः—समासादित्यादि । मायाशक्तिर्हि मोहने अधिकृता । तत्र यदि “माया चाविद्या च स्वयमेव भवतीति ” अतया मायाविद्ययोरभेद आद्रियते तदापि “सर्सजग्निन्धतामिस्रमथ तामिस्रमादिकृत् । महामोहञ्च मोहञ्च तमश्चाज्ञानवृत्तय ” इति “तामिस्रमन्धतामिस्रं तमो मोहो महातम ” इति द्वादशविंशत्यायवाक्ययोः पूर्वक्रमभेदेनाविद्याभेदस्य तृतीयस्कन्धसुबोधिण्यां विंशत्याये भगवत्कर्तृकत्वकथनपूर्वकं व्युत्पा-

१ गच्छ देवि ब्रजं भद्रे इति । २ भा. १०, ८, ४३. । ३ गीता ७, १४. मम माया दूरत्ययेति गीतावाक्ये मन्मायेति पदं नोक्तम् तत्र मायाया मोहरूपत्वात् तस्यास्तरणमुचितम् न तु लीलारूपमायायास्तरणम् । ४ भा. ३, २५, २४. । ५ भा. ११, १२, ३. । ६ भा. ३, १२, २. । ७ भा. ३, २०, १८. ।

पूर्वस्मादेतस्य विशेषस्त्वत्पदेनोक्तः । आभिमुख्यञ्च । त्वदिच्छया प्राप्तस्यात्मात्मजादिषु सरूयं पुष्टिपुष्टिमोक्षः ।

टिप्पणी—[१६] ननु को विशेषो मोहस्यैकजातीयविषयत्वादित्याशङ्क्याहुः—पूर्वस्मादिति । पूर्वस्मात् मोहादेतस्य पुष्टिपुष्टिमोक्षाय मोहस्य विशेष आदरणीयत्वं मोक्षाङ्गत्वादिरूपस्त्वैतपदेन प्रकारतया तत्संबन्धसूचकेनोक्त इत्यर्थः । यद्वा, नन्वेतस्मिन्नपि मोक्षे मायामोहस्य तुल्यत्वात्को विशेष इत्यत आहुः—पूर्वस्मादिति । एतस्य पूर्वस्मात् मोक्षाद्विशेषस्त्वत्पदेनोक्तः । एतत्संबन्धमायाया अपि सदा स्वरूपसाहित्यादिति भावः । किञ्चात्र मोक्षे विशेषः प्रकारान्तरेणाप्युपपादनीय इत्याहुः—आभिमुख्यं चेति । एतत्प्रार्थनावसरेपि यत्र वृत्रस्य प्रमु-प्राकट्यम्, अन्यथा त्वत्पदं न प्रयुज्यन्त्यात् । तत्र तदनुभवे तस्य का वार्तेति भावः ।

प्रकाशः—

दनात्पूर्वापेक्षयोत्तमत्वस्य च ततोपि देहाहङ्कारो भगवत्सेवौपयिकत्वादुत्कृष्ट इति पञ्चमपर्वव्याख्यानेन सूचनाद्भगवद्भूम्युत्पत्त्येन महाभोगेच्छारूपस्य तत्प्रथमपर्वण इन्द्रे वर्तमानस्य मन्त्रभङ्गयुतरुहरणलीलोपयोगिताया, भोगेच्छारूपस्य द्वितीयस्योपसेनादौ, अज्ञानस्य तृतीयस्य “सैद्यो नष्टस्मृतिरिति”त्यादौ, मोहस्य चतुर्थस्य कालियदमनादौ, महामोहस्य पञ्चमस्य सेवौपयिकतायाः सर्वत्र स्फुटत्वाच्च तदुत्तमतायाः स्फुटत्वेन प्रकारभेदो मोहने । यदि च “विद्याविद्ये मम तनू विद्वद्युद्धवशरीरिणां । मोक्षबन्धकरी आद्ये मायया मे विनिर्मित” इतिवाक्ये कार्यकारणभावोक्त्या भेद आद्रियते तदाप्यविधाकृतं मोहनं संसाराय, मायाकृतं तु भगवद्गीलार्थं, तदपि “वैष्णवीं व्यतनोन्मायां प्रजास्त्रेहमयीं प्रभुरिति”त्यादौ स्फुटम् । प्रकृते च तदभिप्रेतमतस्त्व माया त्वन्मायेति साक्षात्सम्बन्धबोधकात् त्वदविनाभूता माया त्वन्मायेति वा तथाभूतात्समासादेव भिन्नतया भगवत्सम्बन्धराहित्येन केवलं संसारार्थतयेति यावत् । तथा न मायामोहनमित्यर्थः ।

[१६] ननु शक्तेः शक्तिमदविनाभावस्य साक्षात्सम्बन्धस्य च सर्वजनीनत्वात् सर्वतन्त्रसिद्धत्वाच्च सर्वदेव तथात्वेन प्रागपि वैष्णव इति पूर्वजन्मीनस्यापि देहपुत्राद्यासक्तिरूपमोहस्य तथात्वेन तस्य च बन्धकताया मूले पुत्रशोकशापादिकथया स्फुटत्वेन प्रकृते ततः को विशेषो ? येन मोक्षत्वमित्यत आहुः—पूर्वैत्यादि । अविनाभावस्यानुक्तसिद्धत्वेन तद्बोधकपदोक्तिप्रयोजनाभावेपि या तदुक्तिः सेदानीं प्रार्थ्यमानस्य मोहस्य तन्निर्णीतलीलार्थत्वं बोधयतीत्येष पूर्वस्माज्जन्मनो विशेष इत्यर्थः ।

ननु भवतु लीलार्थत्वं तथापि मायामोहो भगवद्ज्ञानस्य “ये संवसन्तो न विदुर्हरिं मीना इवोडुपमि”त्यादिषु सिद्धत्वात् परोक्षज्ञानमपि चेहरे कुतस्तिर्हि प्रत्यक्षसंभावेनेति पूर्वोक्तव्यवस्था तु भज्येतैवेत्यत आहुः—आभिमुख्यं चेति, तद्धि भगवतो नाभिमुख्ये, प्रकृते

श्रीवह्मभट्टि०—पूर्वस्मादित्यत्र । पूर्वत्र माया भिन्ना, तस्याश्च परित्यागः । अत्र तु स्वरूपाभिन्ना सेति न तत्परित्यागः; प्रत्युत स्वरूपविषयकासक्तिजनकत्वेन फलसाधकत्वाद्गुण एव, अतो विशेषस्तेनेत्यर्थः । आभिमुख्यञ्चेति । प्रत्यक्ष एव त्वत्पदव्यवहार इति तत्प्रार्थनायामेव भगवदाभिमुख्यमितीदमपि विशेषहेतुरित्यर्थः ।

त्वत्सेवौपयिकत्वेन चित्तस्य तेष्वासक्तिं नाथपदेन प्रार्थयते । तेषां नाथत्वे तथा भवतीत्यर्थः । चक्र एव परिभ्रमतः सख्यं न भगवदिच्छया हिरण्यकशिपुप्रभृतिष्विव कुटुम्बासक्तस्य, सर्वथानन्यत्वभङ्गप्रसङ्गात् ।

टिप्पणी—[१७] ननु त्वन्माययेति को विशेषो ? यथाकथञ्चिदपि पुत्रादेर्भगवदीयत्वेन तदासक्त्या तत्सख्यस्य मोक्षत्वादित्याशङ्क्याहुः—चक्र एवेति । चक्र एव परिभ्रमतस्तत्सख्यं भवतु, अनन्यत्वाक्षतेः पुष्टिमर्यादामोक्षरूपत्वाच्च, न तु भगवदिच्छया स्वावतारकारणीभूतया, हिरण्यकशिपुप्रभृतिषु यथा दैवगत्या प्रह्लादे पुत्रतया आसक्तिः सख्यञ्च पुत्रवात्सल्यरूपं, अन्यथा न शिक्षां दापयेत्, तथा कुम्भुवासक्तस्य मे न भूयात्किन्तु त्वन्माययेत्यर्थः । सोऽपि पुरा भक्त एव शापेनासुरो जात इति सान्ध्येन प्रार्थनां तज्जातीयां मन्येत प्रमुरितिभिया निषेधप्रार्थनमिति भावः ।

ननु तथापि भगवद्भक्तासक्तेस्तत्सख्यस्य विद्यमानत्वात् को दोष इति चेत्तत्राहुः—सर्वथेति । भगवन्मायामन्तरा केवलं भगवदीयपुत्राद्यासक्तावप्यनन्यत्वभङ्गस्तदंशे तत्संबन्धास्फूर्तः । न हि अनन्याः कदाचिदपि तदसंबद्धं किञ्चिदपि स्मरन्ति । दृष्टं च हिरण्यकशिपौ प्रह्लादासक्त्या शिवभजनमतोऽन्यथा सर्वथैवानन्यताभङ्ग एव । तस्मात् त्वन्माययैव तथासक्तस्य सख्यं भूयादितिभावः ।

प्रकाशः—

प्रत्यक्षं भगवन्तं प्रति युष्मत्पदोक्त्याभिमुख्यं सूच्यते, तेन यथा “ वैष्णवीं व्यतनोदि ”त्यादौ मोहनं तथाभिप्रेतं, तच्च प्रत्यक्ष इति न व्यवस्थाभङ्गलेशोपीत्यर्थः ।

[१७] उक्तं विशेषं निगमयितुं पूर्वं जातयोः सख्यासक्तयोः स्वरूपं परिच्छिन्दन्तः प्रथमं सख्यं परिच्छिन्दन्ति—चक्र एवेत्यादि । पूर्वं नारदाङ्गिरसोर्मर्यादापुष्टभक्तयोर्यत्सख्यं तत्स्वकर्मभिः संसारचक्रे भ्रमत एव । अत एव “ ज्ञात्वान्याभिनिवेशं ते पुत्रमेव ददावहमि ”त्यन्तान्यङ्किरोवाक्यानि, अग्नेम्बिकाशापो वृत्रदेहाग्निश्च न भगवदिच्छया परीक्षित इव न कर्मबन्धत्याजिकया तथेति, पौर्बत्रिकसख्यस्वरूपं परिच्छिन्नम् । तेन एतादृशभगवद्भक्तसख्यं पुष्टिमर्यादायां मोक्ष इत्यत्रापि कर्मबन्धत्याजिकया भगवदिच्छयेति विशेषणीयमिति बोधितम् । अतः परमासक्तिं परिच्छिन्दन्ति—हिरण्येत्यादि । अत्र सख्यपदरहितां पूर्वफक्किकामनुषज्यासक्तिपदं चाध्याहृत्य योजनीयम् । तथा च तत्प्रभृतिष्विव स्वस्यापीतः पूर्वं वृत्रदेहे चित्रकेतुदेहे च शापप्रयोजकशिवोपहासादिना तथात्वादासक्तिरपीतः प्राक्तना चक्रे परिभ्रमत एव । न तु कर्मत्याजकपूर्वोक्तमोहसंपादकभगवदिच्छयेत्यर्थः । तेनैवं प्राक्तनोभयस्वरूपनिष्कर्षेण प्रार्थ्यमानयोर्विशेषो निगन्तव्य इति भावः ।

श्रीबल्लभटि०—चक्र एवेत्यत्र । यद्यपि हिरण्यकशिपुप्रभृतिषु भगवदिच्छया शापेन लोके जातेषु तत्कुटुम्बिनां सख्यमुत्तमश्लोकजनसख्यम्, तथापि तत्र मोक्षरूपम् । कुटुम्बित्वेनोपाधिप्रयुक्तत्वात् । भगवदीयत्वप्रयुक्तमेव तत्तथा, सर्वथाऽनन्यत्वसाधकत्वात् । तथा च तत्रैव परिभ्रमतस्तद्भूवादित्यर्थः । तदिच्छां विना तज्जनानां जन्माभावात्कुटुम्बित्वेन सख्याभाव इति भगवदिच्छयेत्युक्तम् ।

१ पुत्राद्यासक्त्यंशे सति । २ भगवत्संबन्धास्फूर्तः । भा. ६, १९, २० ।

कृतार्थत्वं तु नाथपदप्रयोगादेव सूचितम् । तदन्ते च प्रार्थना, * “भगवदीय-
त्वेनैव परिसमाप्तसर्वार्था” इतिसिद्धान्तात् ।

टिप्पणी—[१८] नन्वयं प्रकारस्तु लीलासृष्टिस्थेष्वेव, वृत्रस्य तु कथमेवंकथना-
धिकार इत्यत आहुः—कृतार्थत्वं त्विति । स हि तद्भावहृद्यागत्यैव कृतार्थः पूर्णसर्वार्थः । न ह्येत-
दतिरिक्तमन्यस्य किञ्चित्फलं भवति । रसानुभवस्तु तेषामेव । अन्यः कामयमानोप्ययोग्यः पंतेद-
तस्तद्भावस्फुरणेन भगवदीयत्वसिद्ध्या कृतार्थ एव । अन्यथा नाथपदं न प्रयुञ्ज्यात् । न हि केचि-
दप्यभगवदीया भगवन्तं नाथत्वेन संबोधयन्ति, तदनधिकारात् । अनधिकारकृतस्य दोषावहत्वाच्च ।
प्रकृते तत्कथनाधिकारसिद्धौ सिद्धं तथोत्वमिति भावः ।

[१९] नन्वेवं सति फलान्तरानभिलाषिणः प्रार्थना न घटत इत्याशङ्क्याहुः—तदन्ते
चेति । नाथपदप्रयोगान्तेपि या सख्यप्रार्थना सा भक्तिसिद्धान्तबोधनाय । तत्र हि भगवदीयत्व-
मेव परमपुरुषार्थः । “भगवदीयत्वेनैव परिसमाप्तसर्वार्था” इतिवाक्यात् । स च तत्सख्ये-
नैव भवतीति ज्ञापनाय तथाप्रार्थनमिति भावः ।

प्रकाशः—[१८] नन्वस्त्वेवं तथाप्यग्रे प्रार्थितं सेत्स्यतीत्यत्र किं गमकमत आहुः—
कृतार्थेत्यादि । पूर्वसन्दर्भे भक्तत्वस्य स्फुटत्वाद्त्र च नाथपदप्रयोगेण दैन्यार्विभावबोधना “झ-
क्तानां दैन्यमेवैकं हरितोषणसाधनमि”ति सर्वत्र दर्शनेन भगवत्तोषादिति तत्प्रयोगादेव
तत्सिद्धिः सूचितेत्यर्थः ।

[१९] नन्वत्रासक्तिरूपैव कृतार्थतेत्यत्र किं गमकमत आहुः—तदन्त इत्यादि । इदं वाक्यं
पञ्चमस्कन्धीयषष्ठे ऋषभचरितसमाप्तावस्ति, तत्र च पूर्वगद्ये चरित्रश्रवणश्रावणयोः फलं भक्तिरिति
“ भगवति तस्मिन् वासुदेव एकान्ततो भक्तिरनयोरपि समनुवर्तते” इत्यनेनोक्ता । तदग्रिमे
“ यस्यामेव कवय आत्मानमविरतं विविधवृजिनसंसारतापोपतप्यमानमनुसवनं स्नापय-
न्तस्तथैव परया निर्वृत्त्या ह्यपवर्गमात्यन्तिकं परमपुरुषार्थमपि स्वयमासादितं नो एवाद्रि-
यन्ते भगवदीयत्वेनैव परिसमाप्तसर्वार्था” इति वर्तते । तत्र संसारावस्थावस्थितानां क्वचित्त्वेन
भगवद्गुणात्पूर्णां भक्तिजन्यसुखेन भगवद्भक्तपरमोक्षानादरपूर्वकं भगवदीयत्वधर्मणः सर्वतः सम्य-
क्प्राप्तसर्वपुरुषार्थत्वमुक्तम् । तावता “ सालोक्यैयसार्ष्टिसामीप्यसारूप्यैकत्वमप्युत । दीयमानं
न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः” “ स एव भक्तियोगाख्य आत्यन्तिक उदाहृत”

श्रीवृद्धभट्टि०—ननु सर्वसाधनापेक्षारहितेन कृतार्थेन पुष्टिमोक्षः प्रार्थ्य इति तत्राहुः—कृतार्थत्वं-
त्विति । सर्वसाधनैस्त्वं चेन्नाथस्तदा न किञ्चित्कर्तव्यमिति त्वत्पदेन तत्सूचितमित्यर्थः । तदन्ते चेति कृतार्थ-
त्वान्ते । पुष्टिमोक्षप्रार्थनेत्यर्थः । पुष्टिमोक्षस्वरूपमाहुर्भगवदीयत्वेनैवेत्यनेन ।

* भा० ९-६-१७. १ अयोग्यमिच्छन्पुरुषः पतत्येव न संशयः । २ लीलासृष्टिस्थत्वम् । ३ भा. ३,
२९, १३+१४. ।

धर्मार्थकाममोक्षचतुर्विधपुरुषार्थसिद्धयर्थं माया क्रमादेहाद्यध्यासं करोति । तत्र देहाध्यासे धर्मसिद्धिः प्रसिद्धा । पुत्रापेक्षया अन्यार्थस्योत्कृष्टस्याभावादर्थसिद्धिः ।

टिप्पणी—[२०] नन्विदमद्भुतमिवाभाति यन्मोक्षे मायातत्कार्यसंबन्धसाहित्यमित्या-
शङ्क्य मोक्षेऽद्भुतत्वसाधनाय वैलक्षण्यं निरूपयितुमाहुः—धर्मार्थेति । अत्रायमाशयः मर्यादामार्गी-
यमोक्षे हि तन्मात्रानुभवो न धर्मार्थकामानां प्रत्युत विरुद्धत्वं च । प्रकृते तत्साहित्याविरुद्धत्वा-
दिवोधनायात्मात्मजदारगेहेष्वासक्तचित्तस्येत्युक्तम् । यतो माया क्रमात् देहेन्द्रियादिक्रमाद्दे-
हाद्यध्यासं चतुर्विधपुरुषार्थसिद्धयर्थं करोति । तत्रैकेनैव देहाध्यासेन धर्मार्थकाममोक्षान्तान्सा-
धयति । एवमिन्द्रियाद्यध्यासेनेति क्रमो ज्ञेयः ।

[२१] तत्र देहाध्यासं विवृण्वन्ति तत्रेति । तत्रैतेष्वध्यासेषु देहाध्यासे धर्मसिद्धिः
प्रसिद्धा, तदध्यासवतामेव तत्राधिकारात् । अर्थसिद्धिरपि देहाध्यासेन यतः पुत्ररूपस्योत्कृष्ट-

प्रकाशः—

इति च स्मारितम् । तेन तादृशपरमभक्तियुजां संसारस्य मुक्त्याधिक्यं तत्र स्फुटति, तदत्रापि स्ववि-
शेषणनाथपदप्रयोगाभ्यां स्फुटतीति तदन्ते तादृशसिद्धान्तं हृदि कृत्वा प्रार्थनैव तादृशासक्तिरू-
पकृतार्थत्वगमिकेत्यर्थः । सिद्धान्तादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी ।

[२०] ननु भवत्वेवं तथापि त्रिवर्गस्य गृहाश्रमे संसिद्धेमोक्षस्येतरेषु संसिद्धेः प्रकृते च
दारात्मजपदाभ्यां गृहाश्रमबोधनात् तस्मिन्नितरेतरविरुद्धचतुर्वर्गानुभवसिद्धिर्न बुद्धिमधिरोहती-
त्याकाङ्क्षायां तदनुभवप्रकारमाहुः—धर्मैत्यादि । मायेति पूर्वोक्ता । करोतीति पुष्टिपुष्टिमकानां
करोति ।

[२१] तत्रेति । तेष्वध्यासेषु । प्रसिद्धेति । ब्राह्मणत्वाद्यभिमानाभावे वासन्तिकाधाना-
दिकरणायोगात्तदुपदेशशास्त्रादरत्करणाभ्यां प्रसिद्धा । पुत्रेत्यादि । पुत्रे प्राणाधिकप्रियत्वभा-
नात्तत्र ममत्वारूपस्तत्साकल्यवैकल्ये स्वसाकल्यवैकल्यभानान्नाशे देहप्राणविद्योगाच्च तदाद्यर्थेऽहन्तां-
रूपो वा प्राणाध्यासस्तस्मिन् सति तदुपार्जनप्रयत्नात् प्राणाध्यासैर्धर्मसिद्धिः । प्रसिद्धेत्यध्याहारेण

श्रीब्रह्मभट्टि०—भगवदीयत्वेन सर्वार्थपरिसमाप्ती प्रकारमाहुः—धर्मार्थकामेति । माया यथा
सर्वपुरुषार्थसिद्धयर्थं जीवत्व देहाद्यध्यासं करोति, तं विना तदसंभवात्, तथा लिलीपयिक्ती माया पुष्टय-
ज्ञीकृतस्य भगवदीयत्वेन तमुत्पादयति न तु लोकवदित्वाशयः । तेन तपद्विषयेष्वपि तदीयत्वेनैव रागो
न त्वन्वयानीति सिद्धम् । तत्रेति चतुर्विधाध्यासेभित्त्यर्थः । प्रसिद्धा लोक इति शेषः । तथात्र तदध्यासेन
भगवद्वास्त्यसिद्धिरित्यर्थः । लोके यथेन्द्रियाध्यासेनार्थसिद्धिस्तथात्र भगवत्सेवौपयिकत्वेन पुत्रादिना तत्सिद्धिः ।
तूले अर्थनिरूपण आत्मजपदं यदुक्तं तदाशयमाहुः—पुत्रापेक्षयेत्यनेन । पुत्राभावे अन्यार्थस्याप्यप्रयोजक-

स्त्रिया कामसिद्धिः प्रसिद्धा । * ‘भक्तानां गृह एव विशिष्यते’ इति न्यायान्मोक्षः ।

टिप्पणी—

स्यार्थस्य तदध्यासेनैव सिद्धेः । कामसिद्धिरपि स्त्रीसापेक्षा देहाध्यासमूलैव । गृहासक्तिरपि तन्मूलैव ।

[२२] चतुर्विधस्यापि मोक्षरूपत्वमाहुः—भक्तानामिति । भगवन्मायया लीलोपयोगि-
पदार्थत्वेन तत्रासक्त्या तन्निरोधेन ब्रह्मभावापेक्षया गृहमेव भक्तानां विशिष्टं, यतो ब्रह्मभावेऽस्ति-
लपुरुषार्थाननुभव इन्द्रियादिवैफल्यं च । अतोऽलौकिकदेहप्राप्त्या प्रमुप्राकटचेनास्तिपुरुषार्थरूप-
लीलायास्तद्भक्तसाहित्येनान्तररमणात्मकोनुभवो मोक्ष इति सिद्धम् ।

प्रकाशः—

योग्यम् । तेष्वेव ममत्तारूपोऽध्यासो वा । मूले पुत्रपदमर्थमात्रोपलक्षकमित्याशयेनैवमुक्तम् ।
स्त्रियेत्यादि । अत्र इन्द्रियाध्यासः स्त्रियामेव, ममतादि वा तेन कामसिद्धिस्तथेत्यर्थः ।

[२२] भक्तानामित्यादि । † “ ब्रह्मानन्दे प्रविष्टानामात्मनैव मुख्यप्रमा । सङ्घातस्य
विलीनत्वाद्भक्तानां तु विशेषतः ” “ सर्वेन्द्रियैस्तथा चान्तःकरणैरात्मनापि हि । ब्रह्म-
भावानु भक्तानां गृह एव विशिष्यते ” इति निबन्धकारिकाभ्यां, ‡ “ पश्यन्ति ते मे
रुचिरावतंसप्रसन्नवक्त्रारुणलोचनानि । रूपाणि दिव्यानि वरप्रदानि साकं वाचं
स्पृहणीयां वदन्ति ” तैर्दर्शनीयावयवैस्त्वारविलासहासेक्षितवाममूकैः । हृतात्मनो हृतमाणौश्च
भक्तिरनिच्छतो मे गतिमर्षीं प्रयुङ्क्तः ” इति श्रीकपिलदेववाक्यद्वयार्थः सङ्गृहीतः, तदुक्त्याया-
न्मोक्षानिच्छापूर्वकभगवदेकतानतारूपान्मोक्षस्तत्किरीर्षितलीलोपयुक्तगृहासक्तिपूर्वकभगवदानन्दा-
नुभवरूपो मोक्षः । गोपिकादितुल्यानां प्रसिद्ध इति योजना । तथा च दृष्टत्वात्परस्पराविरोधो
ब्रजभक्तादीनामिवेत्ययं प्रकार इत्यर्थः ।

श्रीवल्लभटि०—

त्वात्, तेन तत्सिद्धिरित्यर्थः । उत्कृष्टत्वन्तु भगवदर्थसंगतिार्थरक्षकत्वेन मुख्यतया सेवैपयिकत्वेन
वंशजननद्वारा परम्परया सेवानिर्वाहकत्वेनैकविंशतिपुरुषोद्धारकत्वेन च । लोके पुत्रस्यार्थत्वेन प्रसिद्ध-
भावात् सा नोक्ता ।

स्त्रियेति । तथा यथा विषयार्थं कामसिद्धिः प्रसिद्धा तद्दत्त्रापि सेवायामुभयोश्चित्ताच्छ्रव्याभावाय
भगवदीवपुत्रोत्पत्त्यैव तत्सिद्धिरित्यर्थः । भक्तानामिति । यथा तेषां भजनोपयोगित्वेन विविधलीलारसानु-
भावकत्वेन शून्यस्थितितुल्यमोक्षापेक्षया गृहमेव विशिष्यते तन्न्यायेनैतस्यापि पुष्टिमार्गीयत्वात्तन्मार्गीयभ-
क्तभावभावनया भजने तथैव परमानन्दानुभवे स ततो विशिष्यते । अयमेव “ सोभते सर्वान् कामान्
सद्दे ” इत्यत्र मुख्यतया निरूपितः पुष्टिमार्गीयो मोक्षो, न तु कैवल्यम् ।

चित्तस्य वासुदेवात्मकत्वान्मोक्षप्रकरणत्वाच्चित्तपदप्रयोगः । क्रीडाप्रतिबन्धकत्वा-
त्प्रकृते विरोधाच्च निषेधप्रार्थना ।

टिप्पणी—[२१] ननु कथमस्य तदधिकत्वेऽपि मोक्षरूपत्वं, चित्तासक्तेः संसाररूपत्वा-
दित्याशङ्क्याहुः—चित्तस्येति । चतुर्विधेऽन्तःकरणे चित्तस्य वासुदेवात्मकत्वात्तस्य च मोक्षदातृ-
त्वात्तद्वाचिचित्तपदप्रयोगेण मोक्षरूपत्वं सिद्धमित्यर्थः । किञ्च, प्रकरणमपि मोक्षस्येतिज्ञापनायापि
चित्तपदप्रयोग इत्याहुः—मोक्षप्रकरणत्वादिति ।

[२४] ननु भगवन्मायाजनितासक्तिमात्रं प्रार्थ्येत, किं केवलासक्तिनिषेधप्रार्थनेनेत्यत आहुः—
क्रीडाप्रतिबन्धकत्वादिति । केवलासक्तिनिषेधाभावे 'अप्रतिषिद्धमनुमतं भवती'तिन्यायेन भग-

प्रकाशः—[२३] प्रकृते तादृशोऽनुभवप्रकारो विवक्षितोऽन्तःकरणाध्याससाध्यश्चेत्यत्र किं
गमकमत आहुः—चित्तस्येत्यादि । *यत्तत्सत्त्वगुणं स्वच्छं शान्तं भगवतः पदम् । यदाहुर्वा-
सुदेवारूपं चित्तं तन्महदात्मकमितिकपिलवाक्येन सर्वेष्वन्तःकरणेषु चित्तस्य वासुदेवात्मकत्वात्
सृष्टिस्थितिप्रलयमोक्षकर्तृषु प्रद्युम्नादिषु चतुर्षु वासुदेवस्य मोक्षदातृत्वाद्वा त्र मोक्षप्रकरणौदत्र चित्तपद-
प्रयोगः । तथा च स एवोक्तप्रकारानुभवस्य तस्यान्तःकरणाध्याससाध्यतायाश्च विवक्षितत्वगमक
इत्यर्थः । अनेन तादृशासक्तेर्मोक्षत्वे युक्तिरपि स्मारिता । तथा हि यत्रेदं चित्तस्य वासुदेवात्मकत्व-
बोधकं वाक्यं तत्रैव मनसोऽनिरुद्धत्वबोधकमहङ्कारस्य सङ्कर्षणत्वबोधकं च वाक्यमस्ति, तेन तत्त-
दन्तःकरणाधिदैविकत्वं तेषां व्यूहानां तत्र सिद्धम् । भक्तान्तःकरणरूपाश्च त एव । किञ्च, यो योऽ-
ध्यासः स सर्वोऽप्यहङ्काराध्यासमूलकः, अहङ्कारश्च सङ्कर्षणात्मकः, तत्रास्याहमित्यध्यासस्तदहङ्करो-
पासनातुल्यकक्षो भवति, अहङ्करोपासना च सर्वतापनीयसिद्धा । तथा च सा यथा मोक्षफल-
कत्वान्मोक्षरूपा तथायमध्यासोऽपि मोक्षफलकत्वान्मोक्षरूप इति तन्मूला देहायासक्तिरपि तथेति ।

[२४] ननु सर्वमिदं तदोपपद्येत यदन्तरा नप्रयोगो न स्यात्, दृश्यते च स इति नायमर्थः
साधीयान् । किन्तु स्वकर्मभिः संसारचक्रे भ्रमतो मम उक्तमश्लोकजनसख्यं भूयान् तस्य प्रार्थ-
नीयत्वे हेतुः त्वन्माययात्मात्मजदारगेहोष्वासक्तचित्तस्य नेति "भैवापवर्गो भ्रमतो यदे"ति-
वाक्योद्देश्यायासक्तौ तत्र भवतीति तदभावपूर्वकतत्सख्यमात्रप्रार्थनेत्ययं युक्त इत्यत आहुः—क्रीडे-
त्यादि । उक्तसख्यस्येति शेषः । अयमर्थः, त्वया ह्येतस्यासाधुत्वेन अनुपपत्तिमात्रमविवक्षितत्व-

श्रीबह्मटि०—चित्तस्येति । चित्ती संज्ञान इति धातोश्चितं शानात्मकम् । तच्च सत्त्वजन्यम् ।
तदधिष्ठाता वासुदेव इति तदात्मकत्वमुक्तम् । इतः पूर्वं त्रिभिः श्लोकैः पुष्टिमार्गीयपुरुषार्थत्रयमुक्तम् । अत्र
तन्मार्गीयो मोक्षो निरूप्यते इति तत्प्रकरणत्वम् । "ज्ञानान्मोक्ष" इतिन्यायेन चित्तपदप्रयोगो मूले ।
तेन शुद्धज्ञानात्मकत्व एव तस्य यथा मोक्षसाधकत्वं तथा शुद्धपुष्टिमार्गीयभावात्मकत्व एव तन्मोक्षसाध-
कत्वमित्ययोः शपितः । क्रीडेति । संसारहेतुभूतमायामोहापगम एव तद्गृहे भगवान् क्रीडतीति तत्प्रतिबन्ध-

तथा च कर्मसंबन्धव्यतिरेकेण केवलभगवन्मायया रमणरूपया भगवत्सेवाश्रवणादितत्पर-

टिप्पणी—

वन्मायायामपि तत्सत्त्वे तन्मिश्रणेन पुत्रादिभूयप्रकारबुद्धौ केवलभगवन्मायाभावात् भगवान् क्रीडतीति क्रीडायां प्रतिबन्धकत्वात्तन्निषेधप्रार्थनमिति भावः । अत एव “सैमागतान्पूजयती ब्रजौकस” इत्यत्र भगवदीयत्वेपि ज्ञातिबुध्या तत्रासक्तौ मातृचरणानां तथाभाववर्णनं, लीलारसानुभवप्रतिबन्धकशकटभङ्गश्चेति । किञ्च, मोक्षविरुद्धत्वादिपि केवलासक्तिनिषेधप्रार्थनमित्याहुः—प्रकृते विरोधाच्चेति । प्रकृते विरोधो नामावल्यां शकटभेदचरित्रे लौकिकभाववर्णनं चेति । मोक्षो हि भगवदीयत्वं, तच्च सर्वांशे तदीयत्वानुसन्धानरूपं, तत्र केवलासक्तेरंशतः सत्या अपि बाधकत्वात्निषेधप्रार्थनमित्यर्थः । [२९] सिद्धमर्थमाहुः—तथा चेति । कर्मसंबन्धव्यतिरेकेण संसारेपि प्रभुसंबन्धात्सर्व-

प्रकाशः—

गमकतयोच्यते, सा तु नास्ति । तथा हि अत्र संदंभे “अहं समाधाये”त्यादिवाक्यैर्धृत्रस्य स्वपूर्वजन्मीनसर्ववृत्तान्तस्मरणं निश्चीयते । “त्रैवर्गिकायासे”तिवाक्यात्स्वस्मिन्प्रसादोऽनुमित इति च । एवं सति पूर्वजन्मीनान्याभिनवेशाङ्गिरःसङ्गपुत्रदानतच्छोकनारदोपदेशभगवत्प्रसादविधाधराधिपत्यशिवोपहासाऽम्बिकाशापा अपि तस्य स्मृतिगोचरा इति पूर्वप्रसादस्य परमफलासाधकत्वं स्मृत्वा साम्प्रतं प्रसादे किं भगवता विधेयमिति तदाशये सन्दिहानः इदानीं च मरणकाल इतीदानींगोचरो मोक्षविषयत्वेवेति निश्चिन्वानः अनुगृहीतत्वात्पौष्टिकमेव दास्यतीति निश्चित्य पूर्वजन्मीननारदाङ्गिरःसख्यस्य भ्रमत्सख्यत्वञ्च निश्चित्य यदि पुष्टिमर्यादया दित्सति तदा पूर्ववन्माभूदिति सख्ये सविशेषणे हीति प्रकारनिषेधस्य पूर्वाधेन प्रार्थना, सख्यं भूयात्परं तथा न भूयादिति । यदि पुष्टिपुष्ट्या दित्सति तदा तथाऽसक्तचित्तस्य पूर्वाद्धप्रार्थितं सख्यं न भूयादिति विशेष्य निषेधस्योत्तराद्धेन प्रार्थनेति प्रकरणवशेनात्र वाक्यद्वयाङ्गीकारस्योपपन्नत्वात् तत्र नोपपत्तिरिति न सोर्थः किन्त्वयमेव साधीयानिति ।

[२५] सिद्धमाहुः—तथा चेत्यादि । “वैष्णवत्वं हि सहजमिति पुष्टिप्रवाहमर्यादायां पौष्टिकानां सामान्यलक्षणात्तादृशः, “न कर्मबन्धनं जन्मे”तिपाद्यात्तद्व्यतिरेकेण केवला “अविद्याकामकर्मभिरितिवाक्योक्तभ्रमणसाधककामकर्मासंस्पृष्टा या क्रीडासाधिका भगवन्माया, तथा गृहे गृहाश्रम एव “पश्यन्ति ते म” इत्यत्रोक्तीत्या तदनुभवन्, “पुष्ट्या विमिश्राः सर्वज्ञा” इति तेषां विशेषलक्षणात्सर्वं भगवदाशयपर्यन्तं जानन् भगवदीयः “यावन्न मयि ते श्रीवल्लभटि०—

कल्पम् । प्रकृतेऽर्थात् क्रीडैव प्रार्थ्यत इति तद्वाच्यबाधकविरोधाच्च तज्जनितासक्तिनिषेधप्रार्थना । तेन त्वन्मायाऽऽसक्तचित्तस्य ममात्मादिषु सख्यं भूयाजेतरमायासक्तचित्तस्य लोकवदिति मूलार्थः पर्यवस्यति । तथा चेति । लोके कर्मसम्बन्धमन्तरा पुरुषार्थाननुभवस्तथा तं विनात्र तदनुभवः । “तस्मिन् दृष्टे परावर” इति

१ भा. १०, ७, ६, १२ बहिर्बुद्धिभाव इत्यर्थः । मदीया अव्येवं बहिर्बुद्ध्या जायन्ते इति ह्यवोचिनी । ३ पु० प्र० म० ।

तथा गृह एव चतुर्विधपुरुषार्थसुखमनुभवन् भगवदीय इति द्वितीया मुक्तिरियमेव मुख्या, आशीरिति सर्वान्ते क्रियाप्रयोगः । हे नाथ ? मर्यादाज्ञानमोक्षो मे मा भूयादिति ॥
॥ इति श्रीमत्प्रभुचरणकृता वृत्रासुरचतुःश्लोकीविवृतिः संपूर्णा ॥

टिप्पणी—

या तत्संबन्धराहित्येन केवलं भगवन्मायया लौकिकासक्तिसंबन्धरहितया गृह एव लीलारूप-
चतुर्विधपुरुषार्थसुखमनुभवन् भावप्रकारेण लोकवेदातीतप्रमुखरूपेण सह सर्वलीलातुभवं कुर्वन्
भगवदीयः स्वतन्त्रभक्त इति द्वितीया पुष्टिपुष्टिमार्गीया मुक्तिरित्यर्थः ।

[२६] तदुदाहरणं तु स्वामिन्य एवावगन्तव्याः, एतस्यैव सकलफलमूर्द्धन्यफलत्वज्ञाप-
नायाहुः—इयमेवेति । इयमेव नान्या मुख्याखिलफलेषु, आशीरिति ज्ञापनाय सर्वान्ते पच-
निष्ठार्थनातनिरूपणान्ते भूयादित्याशीर्वादार्थकः क्रियापदप्रयोग इत्यर्थः ॥

प्रकाशः—

नाथे”तिविज्ञप्तिश्लोकोक्तरीत्या भगवता स्वीयत्वेन निश्चित इति द्वितीया पुष्टिपुष्टिकृता
मुक्तिः । तथा च गृह एव तथातुभवत्वेन मर्यादापुष्टमुक्तव्यावृत्तत्वे सति “निर्गुणो मदपा-
श्रय”इत्येकादशे गुणातीतकर्तृलक्षणाद्भगवदीयत्वेन त्रिविधलौकिककर्तृव्यावृत्तत्वं पुष्टिमिश्रपु-
ष्टजीवत्वं तेषां स्वरूपं तेन रूपेण यावज्जीवं स्थितिः सेत्यर्थः । अत्रापि पूर्वकक्षा यादवादौ, उत्तमा
श्रीमदुद्धवादी ज्ञेया, “नोद्धेवोऽप्यपि मरुपूना यदुणैर्नार्दित” इति कर्मबन्धव्यतिरेकस्य “वृक्वणश्च
मे मोहमहान्धकार” इत्यत्र “प्रसारितः सृष्टिविशृद्धये त्वये”ति भगवन्मायया देहाद्यासक्तेः,
‘अथापि तदभिप्रेतं जानन्नि’ति तादृशत्वस्य स्फुटत्वादिति ।

[२६] एवं पुष्टिमार्गं द्विविधं मोक्षं निश्चित्य “शुद्धाः प्रेम्णातिदुर्लभा” इत्यत्र विचा-
रितानां शुद्धपुष्टानां फलस्य स्वरूपस्य चेतोप्यधिकत्वं हृदि कृत्वा प्रकृतानामेतदन्ततां ज्ञाप-
यितुमाहुः—इयमित्यादि, इयमेव, नेतोधिकेत्यर्थः ।

नन्वत्रायमेवाशय इत्यत्र किं मानमिति चेत् उच्यते । अत्र “भक्तानांगृह एव विशिष्यत”
इतिन्यायोपक्षेपात् तद्व्याख्याने साधनं भक्तिः फलं मोक्षस्तथापि फलदशातः साधनदशैवोत्तमेति-
कथनेन “अनिच्छतो गतिमर्णां प्रयुङ्क्त”इति मुक्तिवित्सासूचनात् । शुद्धपुष्टानां तु मुक्तीच्छाया-
मपि तदनुक्तेरिति जानीहि । न च भक्तानामित्यस्य स्वतन्त्रभक्तानां गोपिकादितुल्यानामिति व्याख्या-
नाज्ञैवमिति शक्यं, तस्य साधनदशामात्रोत्कर्षज्ञापनपरत्वात् । अन्यथाफलदशाकथनविरोधापा-
तात् । ब्रजस्थेषु वेणुगीते “स्वाश्रयप्रापणं च प्रत्यापत्तिरिति प्रत्यापत्तेरेवाङ्गीकारात् ।

श्रीवल्लभटि०—

वाक्याद्भगवदीयस्य सर्वकर्मक्षयः पुरुषार्थः । भक्तिमार्गं हरेर्दास्यमित्वाद्युक्तचतुर्विधपुरुषार्थसुखमित्यर्थः ।
अग्रे स्पष्टम् ॥

इति श्रीविल्लरवात्मजश्रीवल्लभकृता “ममोत्तमे”त्यस्य टिप्पणी समाप्ता ॥

टिप्पणी—

इति श्रीब्रह्माचार्यकृपया विनिरूपितः । ममोत्तमेतिपद्यार्थव्याख्यानार्थो मया मुदा ॥ १ ॥
 मयोदितमिदं भक्ता अवलोक्य विचारितम् । भवन्तु सततं श्रीमदाचार्यचरणाश्रयाः ॥ २ ॥
 एतत्फलं तत्कृपातो भविष्यति न संशयः । अतस्तदुक्तमार्गेण भजनीयः प्रभुः सदा ॥ ३ ॥
 स एव श्रीमदाचार्यपक्षपाती मम प्रभुः । करिष्यति स्वकीयानामैहिकं पारलौकिकम् ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्प्रभुपादपद्मदासानुदासहरिदासविरचिता

ममोत्तमेतिपद्यव्याकृतिटिप्पणी समाप्ता

प्रकाशः—नन्वस्त्वेवं, तथापि परमभक्तिस्वरूपे साधने तारतम्याभावात् फलभेदः किंप्रयुक्तो यः स्वरूपं भिनत्तीति चेद्, उच्यते । उत्तरतन्त्रतार्तीयिकनृतीयपादीयाऽ‘क्षरैधियां त्वविरोध’ इतिसूत्रोक्तौपसदन्यायेन भगवदिच्छाभेदादेवेत्वेहि । ततस्तेष्वपि तारतम्यं भ्रमर-गीतोक्तसंदेशस्वरूपाज्ञातव्यम् । एकादशीयद्वादशाध्यायस्था ‘न्न रोधयति मां योग’ इत्यारभ्य “यास्यसे ह्यकुतोभयमि”त्यन्तात् सर्वात्मभावपूर्वकशरणोपदेशसंदर्भाच्च । तेन पार्थो हि पुष्टि-मर्यादायामङ्गीकृतो न तु पुष्टिपुष्टाविति “न्यासादेशे” ध्वित्यत्र प्रभुचरणोक्तेः । सात्त्विकप्रकरणोक्तानां तत्सजातीयभाववतां चाद्यः, राजसप्रकरणोक्तानां तादृशां चेतः, तामसप्रकरणोक्तानां तु प्रत्यापत्तिरेवेति लीलापरिकरस्य यथास्थितस्य नित्यत्वमस्यामेव लीलायां सिद्धयतीति । किं च पूर्वोक्तोपदेशश्रवणोत्तरमपि “संशयः शृण्वतो वाचं तव योगेश्वरेश्वर । न निवर्त्तत आत्मस्थो येन मे भ्राम्यति मन ” इति श्रीमदुल्लोकेतर्यं भावोतिदुर्लभो भगवत्परमप्रसादादेव लभ्य इति च । तथापि “त्वद्भक्तियोगं च महद्दिग्ग्यं” “आख्याही”ति प्रभे “भक्तियोगः पुरै-वोक्त” इति द्वादशाध्यायोक्तं तत्स्वरूपं स्मारयित्वा “पुनश्च कथयिष्यामि मद्भक्तेः कारणमि”-त्वादिना तदुपायकथनात्तथा तदुपायत्वज्ञानपूर्वकतत्करणेन प्रसन्नाद्भगवत एव तादृशप्रसादसिद्धि-नेतरथेत्यादिकमालोचनीयमिति तदेतत्सर्वं हृदि कृत्वोक्तमियमेवेत्यादि । इति दिक् ।

रससिन्धुचन्द्रमुखवारिरुहोद्गतपुष्टिपुष्टिमकरन्दरसः ।

इति कृष्णचन्द्रकृपया विदितः पुरुषोत्तमेन वचसा विवृतः ॥

इति श्रीमद्ब्रह्मभनन्दनचरणैकतानश्रीपीताम्बरतनुजपुरुषोत्तमकृतः

पुष्टिमार्गीयमुक्तिविवृतिप्रकाशः संपूर्णतामगात् ॥

॥ समाप्तोयं ग्रन्थः ॥

१ अ० भा० सू० ३. ३. ३३. अत्र उपसदाख्ये कर्मणि एकं तावत्पत्रस्पर्शाख्यं औपसदं कर्मास्ति, अस्मिन् कर्मणि सर्वेषां ऋत्विजां तावत्पत्रत्वं समानं, तथापि “अयं यज्ञं यथासमृच्छेदि”ति यजमानस्य यस्मिन्नेहातिशयः तमेव ऋत्विजं यजमानो दृष्टते, न हि तत्र समानेषु तेषु कथं इच्छाभेद इति प्रश्नः संभवति । एवमत्रापि भगवदिच्छया फलभेद इत्याशयः । २ भा० ११. १२. १६.

श्रीनवनीतप्रियो जयति ।

श्रीमदनमोहनो विजयते ।

श्रीप्रभुचरणविरचितवृत्रासुरचतुःश्लोकीविवृति

अने श्रीहरिरायजीप्रणीत तट्टिपणीनो

गुर्जरानुवाद.

पुरुषार्थ आर प्रकारना छे. धर्म, अर्थ, काम अने मोक्ष.

शंका-वृत्रासुर कहे छे के-“हे ईन्द्र! पुरुषना धर्म, अर्थ, काम, आ त्रिवर्ग (मिणववा)-ना प्रयासने तो अमारा पति श्रीकृष्णुचन्द्र हूर करे छे.” आवी रीते लकतने त्रिवर्गविघात प्रभु करे छे, अने लकतने^१ ज मोक्षनी अपेक्षा नथी, भाटे लकितभार्गमां कोरि पछु पुरुषार्थ सिद्ध थतो नथी अमे केम न कहेवाय ?

श्रमाधान-अेवी शंका करशो नहि, लकितभार्गयि आरे पुरुषार्थ अमे आ वृत्रासुरोक्त यतुःश्लोकीथी दर्शावीअे छीअे.

का० १-आ यतुःश्लोकी भागवतना षष्ठ स्कन्धान्तर्गत द्वादशाध्यायना २४-२५-२६-२७ श्लोकमां छे. आ आर श्लोक पहेलां वृत्रासुर ईन्द्र साथे गोली रह्यो हुतो, हुवे आ आर श्लोकथी तो लकितथी सन्भुअ प्रकट थयेला श्रीहरिने निरभीने प्रार्थना करवा लाग्यो, कारण के पुष्टि-कृपा-अे प्रकट इलवाली छे.

का० २-आ आर श्लोक पैकी प्रथम श्लोकमां वृत्रासुर पुष्टिभार्गयि धर्मरूप स्मरण, कीर्तन अने सेवा, आ त्रलुनी याचना करे छे. अने ते त्रलुनुं ज आ प्रथम श्लोकमां निरूपण कराय छे.

का० ३-वृत्रासुर पीतानुं उत्तम अधिकारित्व हीनभावथी प्रार्थना करी अतावे छे. अने अे उत्तमाधिकारीनुं साधन कृपा छे.

धर्मनी प्रार्थना करता पहेलां पीतानुं अधिकारित्व आ श्लोकथी साणीत करे छे.

अहं हरे तव पादैकमूलदासानुदासो भवितास्मि भूयः ।

मनः स्मरेतासुपतेर्गुणानां गृणीत वाक् कर्म करोतु कायः ॥ १ ॥

[हे हरे] हे दुःखना हरनारा प्रभु ? [अहं] हुं [तव] तमारा [पादैकमूल-दासानुदासः] चरणकमल एज जेनुं मूल छे- आश्रय छे- एवा आपना दासनो दास [भूयः] फरीथी पण [भवितास्मि] अवश्य थइअ.

१ त्रैवर्गिकावासविघातमस्मत्पतिर्विघत्ते पुरुषस्य शक्त ॥ भा० ६.-११-२३

२ “नेच्छन्ति सेवया पूर्णाः” “सालोक्यादिचतुष्टयम्” ॥

[મનઃ] મન [અસુપતેઃ] પ્રાણપતિના [ગુણાનાં] ગુણોતું [સ્મરેત] સ્મરણ કરે-ચિન્ત્વન કરે, [વાકઃ] વાણી [ઘૃણીત] તેના જ ગુણોતું રટન કરે, [કાયઃ] શરીર [કર્મ] ભગવાનનની સેવા [કરોતુ] કરો, ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—હે દુઃખહર્તા હરિ! હું આપના ચરણકમલ જ જેનું અવલંબન છે એવા આપના હાસનો પણ હાસ પુનરપિ થઈશ. (મારું) મન પ્રાણપતિના ગુણોતું ચિન્ત્વન કરે, વાણી પ્રાણપતિના ગુણોતું રટન કરે, (મારું) શરીર એ જ પ્રાણપતિની સેવા કરે.

વિવેચન—“હે હરિ! હું ચરણકમલમાં જ આસક્તિવાળા આપના હાસનો પણ હાસ થઈશ” એ આ પૂર્વાર્ધનું સ્વાસ્થ્ય છે.

મોક્ષ ન માગતાં દાસ્ય કેમ માગ્યું ?

શ્રીહરિ—પ્રાણી માત્રને પણ દુઃખનો સમૂહ નાશ કરવાની ઇચ્છા હોય છે, તે દુઃખનો સમૂહનાશ મોક્ષ વિના થતો નથી, તો તું મોક્ષ માગવાને બદલે દાસ્ય કેમ માગે છે ?

વૃત્તાસુર—આપ શ્રીહરિ છે, આપના હરિ શબ્દમાં જ ઉત્તમ સ્વાસ્થ્ય રહ્યું છે, આપનું દાસ્ય સિદ્ધ થતાં આપ જ દાસોના આધિભૌતિક આધ્યાત્મિક આધિદેવિક એવા ત્રણે પ્રકારનાં દુઃખોનું નિવારણ કરે છે, હવે આપ કહો છે કે મોક્ષ કેમ નથી માગતો ? તેનું ઉત્તર આપું છું—મોક્ષ એ જ્ઞાનથી જ થાય છે. તે જ્ઞાન આપના છ ધર્મ પૈકી એક ધર્મ છે, તેથી તે ધર્મનો આશ્રય કરવા કરતાં આપ સાક્ષાત્ ધર્મી-જ્ઞાનાદિધર્મચુકત-પ્રભુનો જ આશ્રય કરવો વધારે યોગ્ય કહેવાય. મોક્ષમાં દુઃખની નિવૃત્તિ પણ આપની જ કૃપાથી છે. તેમ છતાં “પ્રભુકૃપાથી મારું દુઃખ નિવૃત્ત થયું હવે હું સુખી થયો” એવો ભાવ મોક્ષમાં થવો દુર્લભ છે, કારણ કે તેમાં અલેહ થઈ જાય છે, બ્રહ્મમાં લય થઈ જાય છે.

શ્રીહરિ—ત્યારે દાસ્યમાં શી રીતે એવો ભાવ રહેશે.

વૃત્તાસુર—દાસ્યમાં તો હું આપનો દાસ, આપ મારા સેવ્ય. હું આપનો સેવક. એવો ભાવ હંમેશ રહે છે.

શ્રીહરિ—તું દાસ્ય શી રીતે સિદ્ધ કરીશ.

વૃત્તાસુર—હું આપનો જ છું, એટલે મારે દાસ્ય સિદ્ધ થઈ ચુક્યું છે. આપનો સેવ્ય-સેવકભાવ સહજ છે. જે મને આપનું દાસ્ય સિદ્ધ ન હોય તો આપ મારા ત્રિવર્ગ—(ધર્મ, અર્થ, કામ)નો વિઘાત આ આસુરી અવસ્થામાં પણ કયાંથી કરે, આપે મારા ત્રિવર્ગનો વિઘાત કર્યો તે જ આપની આ હાસ ઉપર કૃપા સૂચવે છે.

શ્રીહરિ—તારો મોક્ષમાં અધિકાર નથી એવું તારા ત્રિવર્ગ શબ્દ કહેવાથી સમજાય છે, તો તું હાલ દાસ કેમ થતો નથી ? (અને દાસ થઈશ એવું ભવિષ્ય વચન કેમ કહે છે ?)

વૃત્તાસુર—હે પ્રભો ! આ જીવ તો આપનો જ છે. પણ આ દેહ હાલમાં આસુર છે. તેથી આપના દાસ્યને લાયક નથી, તેથી આ આસુર દેહનો ત્યાગ કરી અપર જન્મમાં દાસ અવસ્થા થઈશ. અને આપના અનુગ્રહથી જ અવસ્થા એમ જ થશે. કારણ કે હું આપનો છું, તેથી મને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે.

શંકા-વૃત્રાસુરે સાક્ષાત્ પ્રભુનું હાસ્ય ન માગતાં હાસ્યાનુહાસત્વ કેમ માગ્યું ?

સમ્બાધાન-સાક્ષાત્પ્રભુના હાસ્યની માગણી કરવાથી પોતાની દીનતામાં ખામી આવે, માટે દીનતાસૂચક હાસ્યાનુહાસત્વ જ માગ્યું, અથવા પ્રભુનું હાસ્ય મળતાં (ગોપીજનોને જેમ હુંપદ અથવા મોટાઈપણ્યનું અભિમાન આવ્યું હતું તેવી રીતે) સર્વોત્તમ-મોટાઈપણ્યનું અભિમાન થાય તો જરૂર કોઈ ભક્તને અપરાધ થઈ જાય, અને પ્રભુના હાસ્યથી પણ ભષ્ટ થઈ જાય, વૃત્રાસુરે આવો કડવો અનુભવ^૧ પૂર્વજન્મમાં ચિત્રકેતુ અવસ્થામાં અનુભવ્યો છે, માટે પરમ્પરાદાસ એટલે દાસના પણ દાસ થઈ રહેવું એ જ દીનતા છે.

વૃત્રાસુરને ચારે પુરુષાર્થનો અધિકાર કેવી રીતે છે ?

વૃત્રાસુર “ત્વ” ઇત્યાદિ પદ સમુદાયથી મોક્ષાદિ ક્રમથી-મોક્ષ, અર્થ, કામ, ધર્મ, એવા ક્રમથી પોતાનો અધિકાર સાબીત કરે છે-

ભજનનાનન્દાનુભવ ઈન્દ્રિયવાલાથી જ થાય-

“ભજનનાનન્દનો અનુભવ” એ પુષ્ટિમાર્ગમાં મોક્ષ છે. અને તે દેહ, ઈન્દ્રિય પ્રાણ અન્તઃ-કરણવાળાને થઈ શકે છે. એવું ભા૦ સ્કન્ધ-૧૦-૨૧-૭^૧ શ્લોકમાં નિરૂપણ કર્યું છે કે-
“ઈન્દ્રિયવાળાને પ્રભુના મુખારવિન્દદર્શનરૂપી ફલ છે, બીજું એથી ઉત્તમ ક્ષણ નથી, આ વાત અમે યથાર્થ જાણીએ છીએ, કારણ કે અમે શ્રુતિરૂપા છીએ. શું ફલ છે? સખા સહિત ગાયોને વનમાં ચરાવતા શ્રીકૃષ્ણચન્દ્ર અને શ્રીબલ્લહેવના મુખનું દર્શન થાય એનાથી શું ઉત્તમ

૧ પૂર્વજન્મમાં આ વૃત્રાસુર ચિત્રકેતુ નામનો રાજા હતો, તેને હનરેા સ્ત્રીએ છતાં પુત્ર ન હતો, અંગિરા ઋષિએ તેને હર્ષશોકપ્રદ એક પુત્ર આપ્યો. પટરાણી ઉપર દ્વેષથી બીજી રાણી-એએ તે પુત્રને ઝેર આપ્યું તેથી તે મરી ગયો. રાજા વિગેરે સર્વ બહુ જ શોક કરવા લાગ્યાં ત્યારે નારદ સહ અંગિરા ઋષિ આવી તેના શોકને દૂર કર્યો, અને વૈરાગ્યાદિ ભાવથી યુક્ત ચિત્રકેતુને એક ઉત્તમ વિદ્યા આપી કે જે વિદ્યાને સાત દિવસ પર્યન્ત જલનું ભક્ષણ કરીને ધારણ કરી. જેથી તેને વિદ્યાધરનું આધિપત્ય મળ્યું, પુનઃ આજ વિદ્યાના પ્રતાપથી સાક્ષાત્ ભગવાનના ચરણકમલમાં તેનો જવાનો અધિકાર સિદ્ધ થયો, ભગવાને તેને સાક્ષાત્ દર્શન આપ્યાં, મહાન્ ભક્ત તરિકે તેની પ્રશંસા કરી, ભગવાન્ અન્તર્ધાન થઈ ગયા.

એક વખતે વિમાનમાં બેસી જતાં ચિત્રકેતુએ સહામાં પાર્વતીજીને આલિંગન કરી બેઠેલા શંકરને જોયા. દેવીના સાંભળતાં હાસ્ય કરતો ચિત્રકેતુ તાણીને બોલવા લાગ્યો, “જટાધર તપસ્વી હોઈ આપ નિર્લજ્જની પેઠે પ્રાકૃત માણસ માફક સ્ત્રી સાથે સહામાં બેસો છો તે તદ્દન અયોગ્ય છે.” શંકરે તો આ વાત સાંભળી મૌન રહ્યા પણ પાર્વતીજીથી આ વાત સહન ન થઈ, તેથી ક્રોધસહ શ્રાપ આપતાં કીધું કે “પાપવાળી આસુરી યોનિમાં તારો અવતાર થશે.” કારણ કે તે અમારું અપમાન કર્યું છે. હવે પુનઃ અપમાન ન કરીશ” ભક્ત ચિત્રકેતુએ શ્રાપ પ્રણામ સાથે સ્વીકારી ક્ષમા માગી રથમાં બેસી ચાલ્યો. પુનઃ જ્ઞાન વિજ્ઞાનયુક્ત અવિસ્મૃત પૂર્વજન્મવૃત્તાન્ત વૃત્રરૂપે આ અવતાર થયો છે-મા૦ સ્કં. ૬. અ. ૧૪-૧૫-૧૬ ઉપરથી.

(૧) અક્ષણ્વતાં ફલમિદં ન પરં વિદામઃ સહ્યઃ પશુનુવિવેકાયતોર્વયસ્વૈઃ ।

વક્ત્રં વ્રજેશક્તયો રનુવેણુ ભુદં વૈર્વા નિપીતમનુરક્તકટાથમોક્ષમ્ ॥ ૭ ॥

ફલ હોઈ શકે? અથવા બંસી બળવતા અને અનુરાગ ભર્યાં કટાક્ષને છેડતા મુખારવિન્દનું જેમણે નિરન્તર પાન કર્યું છે, એ જ ઈન્દ્રિયોવાળાને ઉત્તમોત્તમ ફલ છે.” શ્રીઆચાર્યચરણે તે જ શ્લોકની સુબોધિનિજીની ^૧કારિકામાં આજ્ઞા કરી છે કે—ભગવાનની સાથે વાર્તાલાપ કરવો, દર્શન કરવું, અધરામૃતનું પાન કરવું, ભોગ, રોમાંચોદ્ગમ, વેણનાદશ્રવણ, સુંઘવું, આપની પાસે જવું, આપનું સર્વ ધ્યાન—ભાવન કરવું, એ જ ઈન્દ્રિયવાળાને ઉત્તમોત્તમ ફલ છે. મોક્ષ પણ આ જ છે. અન્ય નથી.

ઉપર દર્શાવેલા મોક્ષના સ્વરૂપમાં વૃત્રાસુરનો અધિકાર—

વૃત્રાસુરે ત્વ શબ્દથી મોક્ષાધિકાર દર્શાવ્યો છે. શ્રીરાસપંચાધ્યાયીના ^૨“વીશ્યાલકાવૃત.” આ શ્લોકમાં મોક્ષ કરતાં દાસ્યની સર્વોત્કૃષ્ટતા દર્શાવતાં કહે છે કે—“લોકમાં ત્રણ પ્રકારના પુરુષાર્થ ધર્મ, અર્થ, કામ, અને ચારપ્રકારનો મોક્ષ, અને સ્વર્ગ, એ આ લોકમાં ઉત્તમોત્તમ કહેવાય, પરંતુ હુમારે એ સર્વ દાસ્યમાં ઉત્તમ રીતે પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં સાલોક્ય, સામીપ્ય, સારૂપ્ય, સાયુજ્યાદિ ચાર પ્રકારનો મોક્ષ તે પણ દાસ્ય આગળ નકામો છે.” તેમ જ તેના ^૩આગળના શ્લોકના વિવરણમાં ^૪“સ્વતઃ પુરુષાર્થરૂપ દાસ્ય અમને આપો.” એમ કહેવું છે. આ પ્રમાણે શ્રુતિરૂપા ગોપીજનોના વાક્યોથી સિદ્ધ થાય છે કે—જેમ ગોપીજનોએ મોક્ષાધિકારરૂપ બદલે મોક્ષથી ચઢીયાતું પ્રભુનું દાસ્ય માગ્યું હતું તેમ વૃત્રાસુરે ત્વ એ પદથી મોક્ષાધિકારરૂપ પ્રભુનું દાસ્ય માગ્યું છે. અને તેથી વૃત્રાસુરનો મોક્ષાધિકાર સિદ્ધ થાય છે. મૂલ શ્લોકમાં ત્વપાદૈકમૂલં ન કહેતાં ત્વ પાદૈક મૂલં કહેવાનો ^૫આશય પણ એ જ છે. તમારો દાસાનુદાસ થાઉં.

હવે વૃત્રાસુરનો કામાધિકાર સિદ્ધ કરે છે

“ પાદૌ એવ એકં મૂલં યેષાં તે,”

અર્થાત્ ભગવાનના ચરણે અજે જમનુ મૂલે છે, એવો ગીપત્રિના જે છે. કારણે કે

“ચરણકમલ એ જ અમારું મૂલ છે” એવાં ગોપીજનોનાં વચનોથી જ સાબીત થાય છે.

(૧) શ્રીસુબોધિનીજી-ભગવતા સહ સંભાષો દર્શનં મિલિતસ્ય ચ । આશ્લેષઃ સેવનં ચાપિ સ્પર્શશ્ચાપિ તથાવિષઃ ॥

અધરામૃતપાનશ્ચ મોગો રોમોદ્રમસ્તયા । તત્કૂજિતાનાં શ્રવણમામાર્ણં ચાપિ સર્વતઃ ॥

તદન્તિકગતિર્નિત્યમેવં તદ્માવનં સદા । इदમેवेન્દ્રિયવતાં ફલં મોક્ષોપિ નાન્યથા ॥

યથાન્ધકારે નિયતાસિયતિનાંશ્ણોઃ ફલં ભવેત્ । एवं મોક્ષોપીન્દ્રિયાદિયુક્તાનાં સર્વથા ન હિ ॥

(૨) વીશ્યાલકાવૃતમુલં ત્વ કુણ્ડલશ્રિ ગણ્ડસ્થલાધરસુઘં હિસિતાવલોકમ્ ।

દત્તામયંચ શુજદણ્ડયુગં વિલોક્ય વક્ષઃશ્રિયૈકરમણંચ ભવામ દાસ્યઃ ॥

(૩) “ તસાત્મનાં પુરુષમૂલ્લણ દેહિ દાસ્યમ્ ”

(૪) હે અનન્તકોટીકન્દર્પલાવણ્યરૂપ? સ્વતઃ પુરુષાર્થરૂપં દાસ્યં દેહિ.

(૫) જે સ્વપાદૈકમૂલં પદ રાખે તો ત્વ શબ્દના અર્થનો સંબંધ ચરણ તરફ જાય અને તેથી તમારા ચરણ એ જ જેનું મૂલ છે એવો અર્થ થાય અને ત્વ પાદૈકમૂલં કહેવાથી ત્વ શબ્દનો સંબંધ દાસ્ય તરફ જાય છે (ચરણ એડે જતો નથી) તેથી ઉત્તમ રહસ્ય એ નિકળ્યું કે “ગોપીજનોએ જેમ ભગવાનને કહ્યું કે તમારું દાસ્ય આપો તેમ વૃત્રાસુરે પણ તમારો શબ્દ વાપરી દાસાનુદાસત્વ માગ્યું” એ મામિક રહસ્ય છે.

“તત્ત્વઃ પ્રસીદ વૃજિનાર્દન તેજ્જિનૂલં પ્રાપ્તાઃ”

આ શ્લોકમાં કહે છે કે—“હિ પાપને દૂર કરનારા અમે આપના ચરણારવિન્દના મૂલમાં આવ્યા છીએ. અમારા ઉપર પ્રસન્ન થાઓ.” આ શબ્દોથી વૃત્રાસુરનો કામ પુરુષાર્થમાં અધિકાર સિદ્ધ થયો, એ પાદૈકમૂલ એવા સમર્થ ભક્તોનો આશ્રય ન કરે તો પોતાનો કામ મનોરથ—સિદ્ધ નજ થાય, માટે પાદૈકમૂલ શબ્દ કામાધિકાર દર્શાવે છે. શ્રીસુબોધિનીજીની કારિકામાં કહ્યું છે કે—“લજ્જાનનન્દ શ્રીઓમાં સારી રીતે સ્થિર થાય છે અને તે દ્વારા પુરુષોને પણ લજ્જાનનન્દ પ્રાપ્ત થશે.” આવી રીતે પાદૈકમૂલ ગોપીજનોના દાસત્વથી વૃત્રાસુરને પણ પોતાનો લજ્જાનનન્દાનુભવ રૂપી કામ અવશ્ય સિદ્ધ થાય જ તેથી પાદૈકમૂલ શબ્દ કામાધિકારઘોતક છે. હવે વૃત્રાસુરનો અર્થાધિકાર દર્શાવે છે.

“દાસાનુદાસ” શબ્દ વૃત્રાસુરના અર્થાધિકારનું ઘોતન કરે છે.^૧

હવે વૃત્રાસુરનો ધર્માધિકાર સિદ્ધ કરે છે.

તત્ત્વ દાસત્વં અર્થાત્ પ્રભુની પાસે અન્ય કંઈ ન માગતાં દાસત્વ જ માગ્યું તે ધર્માધિકાર સૂચવે છે.^૨

શંકા—વૃત્રાસુરને સત્સંગ નહિ છતાં આવો ભાવ શી રીતે થયો ?

સમાધાન—“પૂર્વે હું ચિત્રકેતુ નામનો દાસ હતો પુનરપિ તેવો જ દાસ થઈશ.” વૃત્રાસુરના એવા વચનથી તે ભક્ત હતો એવું સિદ્ધ થાય છે. તેથી તેને સત્સંગની જરૂર નથી.

આ પ્રમાણે પોતાનો ચાર પ્રકારનો અધિકાર પ્રતિપાદન કરીને ચારે પુરુષાર્થમાં વધારે અને પ્રથમ ઉપયોગી ધર્મની માગણી કરે છે. મન પ્રાણપતિના શુભોત્તું સ્મરણ કરે, ચિન્તન કરે. મૂલ શ્લોકમાં “ગુણાનામ્” એ કર્મણિ પદ્ધી છે. કર્મણિ પદ્ધી થાય ત્યારે પદ્ધીનો પણ દ્વિતીયા જેવો વ્યવહાર કરી શકીએ, તેથી “પ્રાણપતિના શુભોત્તું” એવો અર્થ કરી શકીએ. પ્રભુનું સ્મરણ કરવામાં પોતાને જ સુખ થાય છે. એવું “સ્મરેત” એ આત્મનેપહતું સુંદર રહસ્ય છે.

વાણી પ્રાણપતિના શુભોત્તું કીર્તન કરે, રટન કરે. કીર્તનમાં પણ પોતાને જ અધિક આનંદ થાય છે. પરને આનંદ થાય એ તો આનુષંગિક છે. માટે જ ગૃણીત ક્રિયાપદ આત્મનેપહ છે.

*તતો હિ મજનાન્દઃ સ્ત્રીષુ સમ્યક્ વિધાર્યતે ॥

તદ્વારા પુરુષાણાંચ મવિષ્યતિ ન વાન્યથા ॥ મુ० કા०

૧ કારણ કે પુષ્ટિમાર્ગમાં પ્રભુ જ અર્થરૂપ છે. “પ્રમુઃ સર્વસમર્થો હિ તતો નિચિન્તતાં વ્રજેત્” વ. શ્લો. આ શ્લોકની ટીકામાં “સમર્થ” શબ્દનો “સમ્યક્ ચાલૌ અર્થશ્ચ” સમાસ કરી સારા અર્થરૂપ પ્રભુ છે, એવો અર્થ કરે છે. આ અર્થરૂપી પુરુષાર્થ ત્યારે જ સિદ્ધ થાય કે જ્યારે પ્રભુના નિતાન્ત દાસની કૃપા થાય, માટે દાસાનુદાસ એ શબ્દ અર્થાધિકારઘોતક થયો.

૨ કારણ કે પુષ્ટિમાર્ગમાં “સર્વદા સર્વભાવેન મજનીયો વ્રજાધિપઃ” એ ન્યાયે પ્રભુની સેવા—દાસત્વ—એ જ ધર્મ છે.

૩ મુખ્ય કાર્ય કરતાં વચમાં જે સિદ્ધ થઈ જાય તે આનુષંગિક કહેવાય.

કાયા પ્રાણપતિની જ સેવા કરે, પ્રભુને જેમ સુખ થાય તેવી રીતે દાસ સેવા કરે છે, પોતાના સુખની લેશ પહુ દરકાર નથી. તેથી તેમાં સ્વાર્થ નથી પણ પરાર્થ જ છે, માટે “કરોતુ” એ પરસ્પૃહા ક્રિયાપદ છે. સ્મરણ અને કીર્તન શ્રવણને અધીન હોવાથી અને શ્રવણ પણ અન્યના કથનની અપેક્ષાવાળો હોવાથી “સ્મરેત” એ વિધિ કહ્યો. સેવામાં સ્નેહ જ નિયામક છે, સ્નેહ જ સર્વ રીતે પ્રધાન છે, અને તે સ્નેહ પ્રભુકૃપાથી જ સાધ્ય હોવાથી ત્યાં “કરોતુ” એવું આશીર્લિંગ ક્રિયાપદ મુકયું છે. ૧

એ પ્રમાણે ધર્મનું નિરૂપણ કરીને હવે અર્થનું નિરૂપણ કરે છે.

ન નાકપૃષ્ઠં ન ચ પારમેષ્ઠ્યં ન સાર્વભૌમં ન રસાધિપત્યમ્ ।

ન યોગસિદ્ધીરપુનર્ભવં વા સમજ્ઞસ ? ત્વા વિરહ્ય્ય કાઢ્ઢે ॥ ૨ ॥

અન્વયાર્થ:—[હે સમજ્ઞસ ?] હે સકલાર્થરૂપ, [ત્વા] તને, [વિરહ્ય્ય] ત્વજીને, [નાકપૃષ્ઠં] ઇન્દ્રાસનને, [ન] નથી, [કાઢ્ઢે] ઇચ્છતો, [ચ] અથવા, [પારમેષ્ઠ્યં] બ્રહ્માસનને, [ન] નથી, [કાઢ્ઢે] ઇચ્છતો, [સાર્વભૌમં] સામ્રાજ્યને, [ન] નથી, [કાઢ્ઢે] ઇચ્છતો, [રસાધિપત્યં] રસાતલાદિકના આધિપત્યને, [ન] નથી, [કાઢ્ઢે] ઇચ્છતો, [યોગસિદ્ધીઃ] અણિમા, મહિમાદિ સિદ્ધિને, [ન] નથી, [કાઢ્ઢે] ઇચ્છતો, [વા] અથવા [અપુનર્ભવં] અક્ષરબ્રહ્મમાં લયાદિકને, [ન] નથી, [કાઢ્ઢે] ઇચ્છતો.

ભાવાર્થ—હે સકલ અર્થરૂપ! આપને ત્યજીને ઇન્દ્રાસનને નથી ઇચ્છતો, બ્રહ્માસનને નથી ઇચ્છતો, સામ્રાજ્યને નથી ઇચ્છતો, રસાતલાદિકના આધિપત્યને નથી ઇચ્છતો, યોગની સિદ્ધિને નથી ઇચ્છતો, અથવા સાયુભ્યાદિ લયને પણ નથી ઇચ્છતો, અર્થાત એ સર્વને ત્યજીને આપને જ ઇચ્છું છું. ॥ ૨ ॥

વિવેચન—પ્રાકૃત સત્વગુણ રજોગુણ અને તમોગુણ એમ ત્રણ ગુણથી લૌકિક અર્થ ત્રણ પ્રકારનો છે, અને વૈદિકે પણ ત્રણ પ્રકારનો છે. તે છએ પ્રકારના અર્થને ભગવાનનાં ઐશ્વર્ય, વીર્ય, યશ, શ્રી, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય આ છ ધર્મથી ક્રમે ક્રમે ત્યાગ કર્યો છે. અર્થાત ભગવાનમાં છ પ્રકારનું ઐશ્વર્ય બિરાજે છે તેથી તે લૌકિક વૈદિકે છ પ્રકારના અર્થની ભગવાનથી જ સિદ્ધિ થઈ જાય છે માટે તેની અપેક્ષા નથી, તેથી તેનો વૃત્તાસુર ત્યાગ કરે છે. ૧

આ શ્લોકની અંદર છ વસ્તુનો અનાહર વૃત્તાસુરે કર્યો. તેમાં ઇન્દ્રાસન, સામ્રાજ્ય, અને રસાતલાદિકનું ઐશ્વર્ય આ ત્રણ લૌકિકે છે. ભોક્ષ, બ્રહ્માસન, અને સિદ્ધિઓ એ ત્રણ વૈદિકે છે. ૨

આપણે ઉપર લૌકિક અને વૈદિકનો વિચાર કરી ગયા તેમાં જે લૌકિક છે તે પ્રવૃત્તિ-ધર્મ સાધ્ય હોવાથી તે સામાન્ય છે. (ઇન્દ્રાસન, સામ્રાજ્ય, અને રસાતલાદિકનું ઐશ્વર્ય આ ત્રણેમાં અનહદ પ્રવૃત્તિ જ ભરેલી છે. અને પ્રવૃત્તિ ધર્મથી તે પ્રાપ્ત થાય છે. દાખલા તરીકે અનેક યજ્ઞોથી ઇન્દ્રાસન મળે, યજ્ઞકર્મ પ્રવૃત્તિધર્મ છે. માટે જે પ્રવૃત્તિધર્મથી સાધ્ય છે તે સામાન્ય જ કહેવાય. ભોક્ષ થવો, બ્રહ્માસન, સિદ્ધિઓ મેળવવી, એ સર્વ વૈરાગ્યાદિક નિવૃત્તિધર્મથી મળી શકે છે, તેથી તે વૈદિક અને પર-શ્રેષ્ઠ-છે. ૩

ઉપર છ અર્થો ગણાવ્યા (ઈન્દ્રાસન, સામ્રાજ્ય, ઐશ્વર્ય, મોક્ષ, બ્રહ્માસન, સિદ્ધિઓ,) તે પ્રવૃત્તિધર્મથી સાધ્ય હો કે નિવૃત્તિધર્મથી સાધ્ય હો, પણ છ પૈકી સાધકને એક જ અર્થ સિદ્ધ થાય છે, કેઈને મોક્ષ મળે તો બ્રહ્માસન ન મળે, ઈન્દ્રાસન મળે તો મોક્ષ ન મળે, પરંતુ ભગવાન્ સર્વરૂપ હોવાથી ભગવાન્માં એ છએ અર્થ હોય છે. (અને તે છએ અર્થનો ભક્તોને એકી વખતે અનુભવ થાય છે. એ આ વૃત્રાસુરનું વચન સ્પષ્ટ સાંખીતી આપે છે.) ૪૫

ઉપર છ વસ્તુ સમજાવીને છએ મહાન્ અર્થરૂપ છે. પણ છએ એકી વખતે મળવી મુશ્કેલ છે. પરંતુ પુષ્ટિમાર્ગમાં તો સાક્ષાત્ ભગવાન્ જ અર્થરૂપ હોવાથી વૃત્રાસુરને છએ અર્થનો અનુભવ ભગવાન્માં થતાં વૃત્રાસુર અન્ય સર્વમાં નિરપેક્ષતા દર્શાવે છે. એ જ રહસ્ય આ શ્લોકમાં દર્શાવામાં આવે છે. ૫

(૧) આરંભમાં લૌકિકસાત્વિક અર્થનું નિરાકરણ કરે છે—હું નાકપૃષ્ઠની ઈચ્છા રાખતો નથી, નાક એટલે સ્વર્ગ, અને પૃષ્ઠ એટલે રાજાસન, અર્થાત્ ઈન્દ્રાસનને નથી ઈચ્છતો. હું ઈન્દ્રાસનની શા માટે ઈચ્છા કરું, “ક્ષીણે પુણ્યે મર્ત્યલોકં વિશન્તિ” પુણ્ય ક્ષીણ થતાં તે કાલાન્તરે મૃત્યુલોકમાં આવે છે. હું તો આપનામાં જે અખણ્ડિત ઐશ્વર્ય વિદ્યમાન છે તેને પ્રત્યક્ષ અનુભવું છું, માટે મારે ઈન્દ્રાસનની ઈચ્છા નથી.

(૨) વૈદિકરાજસ અર્થનું નિરાકરણ કરે છે—હું પારમેષ્ઠ્યની ઈચ્છા રાખતો નથી, પરમેષ્ઠી એટલે બ્રહ્મા એ રજોગુણાવતાર છે, તેથી તેનું સ્થાન પણ રાજસ જ હોય એ સ્વાભાવિક છે. આ બ્રહ્માસનમાં એક મહદ્દુઃખ છે. “બ્રહ્મણા સહ મુચ્યન્તે” “બ્રહ્મલોકસ્થ સર્વે લોકની બ્રહ્માની સાથે મુક્તિ થાય છે” આ વાક્યથી પરતંત્રતાથી ફલસિદ્ધિ થઈ એમ નિશ્ચય થાય છે. અને પરતંત્રતાથી ફલસિદ્ધિ બ્યાં થાય ત્યાં સ્વવીર્યની હાનિ જ થાય. હું તો આપનામાં અખણ્ડ વીર્યનું દર્શન કરી રહ્યો છું તેથી સ્વવીર્યની હાનિરૂપ બ્રહ્માસનની મારે ઈચ્છા નથી,

(૩) લૌકિકરાજસ અર્થનું નિરાકરણ કરે છે—હું સાર્વભૌમની ઈચ્છા રાખતો નથી, સાર્વભૌમ એટલે સર્વભૂમિનું ઈશ્વરત્વ, સર્વભૂમિનું ઈશ્વરત્વ પ્રાપ્ત થાય તો સર્વ લોકમાં યશ ફેલાય. યશ પણ ઠાનાદિક કરે તો પ્રાપ્ત થાય માટે તે યશ ઠાનાદિકને અધીન ગણાય, એટલું જ નહિ પણ તે નાશવંત છે. “તદ્વાયસં તીર્યમુશન્તિ માનસા” પ્રભુના યશનું વર્ણન જેમાં ન આવે તે વાયસતીર્ય કહેવાય છે, આવી રીતે સ્વરૂપથી પણ દુષ્ટ જ છે. પરિણામે તો “શાશ્વાન્તે નરકં દુષ્ટમ્” નરકગામિ છે. માટે તેનું પરિણામ પણ દુષ્ટ જ છે. હું તો આપનામાં અવિગીત અનિન્દિત-યશને પ્રત્યક્ષ નિરખી રહ્યો છું. માટે મારે સામ્રાજ્ય પણ નથી જોઈતું.

(૪) લૌકિકતામસ અર્થનું નિરાકરણ કરે છે—હું રસાધિપત્યની ઈચ્છા નથી રાખતો, રસ શબ્દ તો માત્ર એક અર્થસૂચક છે પણ તેનાથી નીચેના પાતાલના-સર્વે લોક સમજવાના છે. પૃથ્વીની અપેક્ષાએ એ લોકમાં ભોગ અધિક હોય છે. ભોગ શ્રી-લક્ષ્મીથી જ થાય, બહિરાજને શ્રી-લક્ષ્મી-અપાર હુતી, આવા સમર્થની શ્રીને આપે હરી લીધી અને પુનઃ આપે જ અર્પી, અર્થાત્ શ્રી આપને અધીન છે. હું તો આપનામાં કેઈનાથી હરી ના શકાય એવી અખંડ શ્રીને નિત્ય ધિરાજેલી જોઈ છું તેથી મારે રસાધિપત્યની પણ ઈચ્છા નથી.

(૫) વૈદિકતામસ અર્થનું નિરાકરણ કરે છે—હું યોગસિદ્ધિનો ઇચ્છા રાખતો નથી. કારણ કે અપદ્ધ્યોગિઓ પોતાને પ્રાપ્ત થએલી સિદ્ધિના બલથી મનમાનતા વિષયો સરણ ભોગ કરે છે, અને તેથી તે યોગથી બ્રહ્મ થાય છે. જો યોગિઓનું જ્ઞાન સ્થિર હોય તો આવી દશા ન આવે, પણ તેમનું જ્ઞાન બ્રાન્ત જ છે. હું તો આપનામાં નિત્ય અખણ્ડિત જ્ઞાનને નિરખી રહ્યો છું, માટે તે સિદ્ધિઓ મારે ના જોઈએ.

(૬) વૈદિકસાત્વિક અર્થનું નિરાકરણ કરે છે—હું મોક્ષની પણ અપેક્ષા નથી રાખતો, “સત્વાત્સજાયતે જ્ઞાનમ્” “સત્વગુણથી જ્ઞાન થાય છે” અને જ્ઞાનથી મોક્ષ થાય છે. આ પ્રમાણે જ્ઞાન સાત્વિક છે, તો સાત્વિકજ્ઞાનથી થતો મોક્ષ પણ સાત્વિક જ કહેવાય. મોક્ષ અક્ષરબ્રહ્મમાં થતો હોવાથી તે જણિતાનન્દ છે. આપના આનંદનો એક અંશ જ છે. આપ તેવા નથી, આપ તો પૂર્ણાનન્દ છો, અન્ય પણ મોક્ષમાં ખામી છે. અક્ષરમાં લય થયા પછી તેમાં સેવ્યસેવકભાવથી થતી સામાસામી કોઈ પણ બાતની પ્રીતિનો આનંદ મળતો નથી, તેથી આપની લીલાસનો અનુભવ તેમાં નથી મળતો, કારણ કે તેમાં સસુદ્રમાં ફેંકેલા સિન્ધાલુણની માફક અલોહ થઈ જાય છે. માટે તેને ખરેખર અર્થ કહી શકાય નહિ. આ જ હેતુથી ‘મોક્ષ’ શબ્દ નહિ લખતાં “અપુનર્ભવ” પદ લખ્યું છે. સારાંશ કે તેમાં પુનઃ જન્મનો અભાવ—પુનઃ જન્મ ન લેવો પડે—એ વિના કંઈ પણ વિશેષ માહાત્મ્ય નથી.

આપ તો પૂર્ણાનન્દ છો. ભક્તની સદૈવ અપેક્ષા રાખનાર છો. હે ભગવન્ આપે પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે—“મદન્યતે ન જાનન્તિ નાહં તેભ્યો મનાગપિ” “મારા ભક્ત મારાથી અન્ય કંઈ પણ બાણુતા જ નથી. મને જ સર્વસ્વ ગણે છે. હું પણ તેમનાથી અન્ય જરાપણ બાણુતો નથી.” આવી રીતે આપ ભક્તની અપેક્ષા રાખનાર છો, તેથી આપને ભક્ત સિવાય અન્યમાં જરા પણ રાગ નથી, અર્થાત્ અન્યમાં વિરાગ અને ભક્તમાં જ રાગ, તેથી આપનામાં અખણ્ડિત વૈરાગ્ય વિદ્યમાન છે, તેથી મને અપુનર્ભવ-મોક્ષ-ની પણ આહવા નથી,

મર્યાદામાં મોક્ષને અતુર્થ પુરુષાર્થ તરીકે સ્થાન આપ્યું છે. જ્યારે પુષ્ટિમાં તેનો ત્યાગ કરાવાને અર્થ નામના પુરુષાર્થની ગણતરીમાં ગણ્યો છે, માટે ભક્તિમાર્ગમાં તેનો અનાદર છે, એ જ મોક્ષથી અધિક આનંદહાયક પુષ્ટિમાર્ગની બલિહારી છે. (મૂલમાં “વા” શબ્દ છે તેનું આ સ્વારસ્ય છે.)

આ પ્રમાણે વૃત્રાસુરે બધા અર્થનું નિરાકરણ કરી દીધું. તો ભગવાન્ તેને પુછે કે “ત્યારે તારે કેવા અર્થની અપેક્ષા છે?” તો તેમને ઉત્તર આપતાં કહે છે કે—હે સમંજસ? હે સકલ અર્થથી પૂર્ણ? આપને ત્યજીને ઉપર કહેલા અર્થોની હું ઇચ્છા રાખતો નથી. પરંતુ સર્વાર્થરૂપ આપની જ અર્થરૂપે ઇચ્છા રાખું છું, સદૈવ મારા અર્થરૂપ આપ જ હો, અથવા પૂર્વોક્ત અર્થને ત્યજીને આપની જ અર્થરૂપે ઇચ્છા રાખું છું,

તાત્પર્યાર્થ—પુષ્ટિમાર્ગમાં ભગવાન જ ભક્તોના અર્થરૂપ છે.

પુષ્ટિમાર્ગીય તૃતીય કામ પુરુષાર્થનું નિરૂપણ

અજાતપક્ષા ઇવ માતરં સ્વગાઃ સ્તન્યં યથા વત્સતરાઃ શુધાર્તાઃ ।

પ્રિયં પ્રિયેવ વ્યુષિતં વિષળ્ણા મનોઽરવિન્દાક્ષ દિદ્દક્ષતે ત્વામ્ ॥ ૩૧ ॥

અન્વયાર્થઃ—[હે અરવિન્દાક્ષ!] હે કમલનેત્ર! [અજાતપક્ષાઃ] પાંચ વિનાનાં [ક્ષુધાર્તાઃ] મૂલ્યાં [સ્વગાઃ] પક્ષીનાં વચ્ચાં [માતરમિવ] માતાને જેમ [ક્ષુધાર્તાઃ] મૂલ્યાં [વત્સતરાઃ] નાનાં વાછરડાં [સ્તન્યં યથા] દુધને જેમ [વિષળ્લા] સ્વેદયુક્ત [મિયા] વહાલી સ્ત્રી [વ્યુષિતં] પ્રવાસે ગયેલા [મિયમિવ] વહાલા પતિને જેમ [મનઃ] મન [ત્વાં] આપને [દિદક્ષતે] જોવાની ઇચ્છા રાસે છે.

ભાવાર્થ—જેને પાંચ ઉત્પત્ત નથી થઈ એવાં તથા ભૂખ્યાં થયેલાં પક્ષીનાં બચ્ચાં જેમ પોતાની માતાને જેવા આતુર બને, તથા ભૂખ્યાં નાનાં વાછરડાં જેમ પાન કરીને ક્ષુધા મટાડવા માટે દુધના દર્શનની ઇચ્છા રાખે, પતિના પ્રવાસથી ખેદ પામેલી વહાલી સ્ત્રી પરદેશ ગયેલા વહાલા પતિને નિરખવા જેમ અધિરી બને, તે પ્રમાણે હે કમલનેત્ર! મન આપના દર્શનની ઇચ્છા રાખે છે.

વિવેચન—આ શ્લોક ઉપર વચનામૃત કરતાં શ્રીગુસાંઈજી આરમ્ભમાં ચાર કારિકાઓથી સંપૂર્ણ શ્લોકનું તાત્પર્ય સમજાવે છે. તેનો અર્થ આ પ્રમાણે—(૧) શ્રીપુષ્ટિમાર્ગ—પ્રભુના અનુબ્રહ્માર્ગ—માં શ્રીહરિના રૂપની દર્શનેચ્છા થવી, તે તૃતીય પુરુષાર્થ કામ કહેવાય છે અને આવા પ્રકારનો કામ તે અલૌકિક કામ કહેવાય છે. આ અલૌકિક કામ સમજાવવા માટે શ્રીવ્યાસજીએ મૂલ શ્લોકમાં ત્રણ દૃષ્ટાન્ત આપ્યાં છે, પક્ષી, વાછરડાં, અને સ્ત્રી.

(૨) આ ત્રણ દૃષ્ટાન્ત પૈકી પહેલાં બે દૃષ્ટાન્ત લૌકિક છે. કારણ કે તેમાં લૌકિક ક્ષુધારૂપ કામ બતાવ્યો છે. ત્રીજું સ્ત્રીનું દૃષ્ટાન્ત શાસ્ત્રીય છે અને તેજ ઉત્તમ છે. એક દૃષ્ટાન્ત^૧ સમજાવવા માટે ત્રણ દૃષ્ટાન્ત આપવાનું કારણ એ છે કે લૌકિક દૃષ્ટાન્ત ત્રણ ગણા થઈને જ અલૌકિક દૃષ્ટાન્તમાં દૃષ્ટાન્ત થઈ શકે છે.

(૩) જો એમ ન હોય તો એક જ દૃષ્ટાન્ત મૂલમાં આપવું હતું તમતો નથી કર્યું, તેથી માલુમ પડે છે કે લૌકિક ત્રણ ગણા દૃષ્ટાન્ત થઈને જ અલૌકિક સિદ્ધાન્ત સમજાવી શકે છે. પહેલાં બે દૃષ્ટાન્તમાં બતાવેલો કામ તે લૌકિક છે કારણ કે તે ક્ષુધારૂપે વર્ણવ્યો છે. ત્રીજા પ્રિયાના દૃષ્ટાન્તમાં બતાવેલો કામ શાસ્ત્રીય છે. કારણ કે તે રસશાસ્ત્રની રીતથી વર્ણવેલો છે. (૪) ત્રીજું પ્રિયાનું જ દૃષ્ટાન્ત ઉત્તમ છે, તેનું કારણ એ છે કે પ્રભુ “રસો વૈ સઃ” ઇત્યાદિ વાક્યથી રસસ્વરૂપ છે, અને મૂલમાં જેમ વહાલી સ્ત્રી એક છે અને રસભાવયુક્ત પ્રિયને આહો છે, તેમ અહિં વૃત્રાસુર પણ એક છે અને અનેક સ્વરૂપયુક્ત પ્રભુના ધીજા કોઈ પણ સ્વરૂપને નહિ આહતાં રસરૂપ પ્રભુને જ આહો છે.

આ શ્લોકમાં “હે કમલનેત્રવાળા!” આવું સંબોધન આપવાનો હૃદય-ગમ અર્થ—વૃત્રે પ્રભુના નયનને કમલની ઉપમા આપીને મનને ભ્રમર સૂચવ્યું છે, એટલે કે કમલ વિકાસ પામે ત્યારે જ ભ્રમરની ઇચ્છા પૂરી પડે છે, તેમ આપ પણ મારી ઉપર વિકસિત દૃષ્ટિ કરો. ધીજા પણ તાત્પર્ય એ સૂચવ્યું છે કે આપનું સ્વરૂપ સૌન્દર્ય જ એવું મનોહર છે કે મન આપની સ્વરૂપ સુન્દરતા નિરખવા લલચાય જ.

૧ જે વાતને સમજાવવા દૃષ્ટાન્ત આપાય છે તે દૃષ્ટાન્તથી સમજાવતી વાત દૃષ્ટાન્ત કહેવાય છે.

શંકા—અહિં એક એવી શંકા ઉદ્ભવે છે કે જેમ લોકમાં 'ત્યાં જવા મારું મન છે' 'મારું મન આ ચીજ જોવા ઇચ્છા રાખે છે' વગેરે વ્યવહારમાં મન ઉપર પોતાનો કાણુ દર્શાવાય છે, ત્યારે વૃત્તે પણ (મમ મન:) 'મારું મન' આપના દર્શનની ઇચ્છા રાખે છે આમ કહેવું જોઈએ ?

સમાધાન—લોકમાં જે મન ઉપર પોતાપણું દર્શાવવાનો વ્યવહાર છે તે બ્રાન્ત છે, કારણ કે જે ચીજ ઉપર આપણે કાણુ હોય તે ચીજ ઉપર આપણે ચાહે તેમ કરી શકીએ છીએ. જેમકે મારું ઘર તો ઘર આપણા તાબેની ચીજ હોવાથી આપણે તેને ભાંગી શકીએ, રીપેર કરાવી શકીએ, પણ તે પ્રમાણે મન આપણા તાબામાં નથી. ઉલ્ટા આપણે તેના તાબામાં છીએ તેથી જ મન જ્યાં ચાહે ત્યાં આપણને લઈ જાય છે. તેથી લોકોને જે મન ઉપર પોતાપણુનો વ્યવહાર છે તે બ્રાન્ત જ કહેવાય. પણ વૃત્ત તો બ્રાન્ત નથી તે સમજે છે કે મન સ્વતન્ત્ર છે તેથી તેણે (મમ) 'મારું મન' આવો સ્વાધીનતાસૂચક અસ્મત્ શબ્દનો પ્રયોગ નથી કર્યો.

શંકા—વ્યવહારમાં આપણે એમ યોગીએ કે ચક્ષુ જોવાની ઇચ્છા રાખે છે અને અહિં વૃત્તે તો "મન જોવાની ઇચ્છા રાખે છે" એવું તે કેમ કહ્યું !

સમાધાન—તેનું તાત્પર્ય એ છે કે સર્વ ઇન્દ્રિયો મનના સમ્બન્ધથી જ કાર્ય કરી શકે છે, જે મન આપણું ન હોય તો નેત્ર યોગીને ઉભા હોઈએ છતાં જોઈ શકતા નથી. તેથી વૃત્ત સમજે છે કે સર્વ ઇન્દ્રિયોમાં પ્રધાન મન, છે અને તેનેજ પ્રભુના સ્વરૂપમાં લગાડવું, કે જેથી બધી ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના વ્યાપાર જોવું, સાંભળવું, વગેરેમાં નિષ્ફલ થઈ પ્રભુમાં આવી લાગશે, અને તેથી મને ભજનાનન્દનો અનુભવ થશે, કારણ કે સર્વ ઇન્દ્રિયોથી જ ભજનાનન્દનો અનુભવ થઈ શકે છે, તેથી વૃત્તે 'મન જોવાની ઇચ્છા રાખે છે' તેવું કહ્યું.

શ્લોકમાં 'વિદક્ષતે' ક્રિયાપદમાં આત્મનેપદ મુક્યું છે તેનું રહસ્ય.

આ શ્લોકમાં વૃત્તે માગેલો પૂર્ણકામ તે પોતાને અપેક્ષિત છે, પ્રભુને અપેક્ષિત નથી જ, કારણ કે તે તો પૂર્ણ કામ છે. તેથી ફલને એટલે કે પૂર્ણ કામરૂપી ફલને પોતાના તરફનું છે એવું દર્શાવવા આત્મનેપદ મુક્યું છે.

'ચંચલં હિ મનઃ કુળ્ળ' આ ગીતાવાક્યથી 'મન ચંચલ છે' એવું સાબીત થાય છે. તેમજ મનને ભ્રમરની ઉપમા આપી છે, તેથી ભ્રમર જેમ વિકાસ પામેલા બીજા કમલ પાસે પણ જાય છે, તેમ મનમાં પણ બીજી ઇચ્છા ઉદ્ભવવા સંભવ છે, તેના અભાવ માટે દૃષ્ટાન્ત આપે છે કે જેમ કુધાથી પીડિત પક્ષીનાં નાનાં અચ્ચાં પોતાની માતા ભક્ષ લેવા ગયેલી છે તે કંઈક લઈ આવી આપશે આવી આશાથી જેમ પોતાની માતાને જોવા ઇચ્છા રાખે છે તેમ મન આપને જોવાની ઇચ્છા રાખે છે.

આ દૃષ્ટાન્તમાં ગુસાંઈજીએ દર્શાવેલાં દૂપણો.

(૧) પક્ષીઓનું ભક્ષ કંઈ નિયત હોતું નથી, તેમજ કુધાથી પીડિતને તો કોઈ પણ ચીજથી કામ સરે છે, તે (કુધાર્તા:) ભૂખ્યાં આવું વિશેષણ આપવાથી પણ ભક્ષની અનિયતતા પ્રાપ્ત થાય છે અને ભક્ષની નિયતતા ન હોવાથી જ મૂલમાં પણ ભક્ષનું નામ જેમ બીજા દૃષ્ટાન્તમાં (સ્તન્ય) (દુધ) આવું પદ મુકી દર્શાવ્યું છે, તેવું કોઈ પણ પદ મુકી દર્શાવ્યું નથી. તેમજ આ દૃષ્ટાન્તમાં (અજાતપક્ષાઃ) (જેને પ્રાંખો ઉત્પન્ન નથી થઈ) આવું

વિશેષણ પક્ષીઓને આખું છે, તેથી પાંખ ઉત્પન્ન થયા પછી પક્ષીઓ માતાને જોવાની ઇચ્છા રાખતાં નથી અર્થાત્ પક્ષીઓની દર્શનચ્છા સદા એક સરખી નથી તેથી કાલની અનિયતતા રૂપ એટલે કે પાંખ ઉત્પન્ન નથી થઈ તે વખત સુધી જ પછી નહિં આલું એક દ્રષણ આ દષ્ટાંતમાં પ્રાપ્ત થાય છે.

(૨) બીજું દ્રષણ ક્ષુધાથી પીડિત છે માટે માતાના દર્શનની ઇચ્છા રાખે છે તેથી ક્ષુધાની ઉપાધિ પણ માતાના દર્શનમાં કારણ હોવાથી નિરુપધિક પ્રેમથી માતાના દર્શનની ઇચ્છા ન કહેવાય, તેથી ક્ષુદ્રુપ ઉપાધિએ કરેલું આલું બીજું દ્રષણ આવે છે.

(૩) ત્રીજું, વિષય જે લક્ષ્ય તે નિશ્ચિત નથી તેથી વિષયની અનિયતતા પણ છે. તે આ પ્રમાણે ઉપરોક્ત ત્રણ દ્રષણથી પ્રથમ દૃષ્ટાન્ત દ્વિધિત છે. તેથી બીજું દૃષ્ટાન્ત આપે છે કે— ભૂખ્યાં નાનાં વાછરડાં જેમ દુધની ઇચ્છા રાખે છે, તેમ મન આપને જોવા ઇચ્છા રાખે છે. આ દૃષ્ટાન્તમાં પણ નાનાં વાછરડાં કહેવાથી મોટાં થયાં એટલે તેની દુધની ઇચ્છા નષ્ટ થાય છે પછી તેની માતાને જોવાની ઇચ્છા રહેતી નથી એટલે આ દૃષ્ટાન્તમાં પણ કાલની અનિયતતા—કાલની અવધિ—ખતાવી છે, અને ક્ષુધાથી પીડિત આવા વિશેષણથી ક્ષુધાની ઉપાધિ પણ ખતાવી છે, તેથી આ દૃષ્ટાન્તમાં ખતાવેલો પ્રેમ પણ સોપાધિક છે અને સાવધિક છે, તેથી નિર્દુષ્ટ ત્રીજું દૃષ્ટાન્ત વહાલી સ્ત્રીનું આપે છે. વહાલી સ્ત્રી પરદેશ ગયેલા વહાલા પતિને જેમ જોવા ઇચ્છા રાખે તેમ હે પ્રભો ? મન આપના દર્શનની ઇચ્છા રાખે છે. આ દૃષ્ટાન્તમાં પ્રિય પદના પ્રયોગથી જ પતિપત્ની બન્નેમાં નિરુપધિક સ્નેહ છે એવું પ્રતીત થાય છે, કારણ કે કોઈ પણ ઉપાધિથી કરવામાં આવેલો સ્નેહ તે સ્નેહ ન કહેવાય પણ તે તો સ્વાર્થ જ કહેવાય તેવા ઉપાધિ વગરના સ્નેહનું નિરૂપણ કરતાં કોઈ સ્ત્રી કહે છે કે “જે સ્નેહના ઉત્પન્ન થવામાં કંઈ પણ કારણ જોવામાં નથી આવ્યું, અને જે સ્નેહને કંઈક અપરાધ થઈ જતાં ઘટતો નથી જોયો તથા જે સ્નેહને બહુ નમન કરવાથી વધતો નથી જોયો આવા અમૃતને પણ ટક્કર મારે તેવા તથા ત્રણ લોકના દુઃખને નાશ કરનારા એવા સદા એક રસ અને સ્વરૂપથી જ મોટા તે પ્રેમને વાણીથી હું હું વર્ણવું—વાણીથી વર્ણવી ન માપી શકાય તેવા પ્રેમને વાણીના માપમાં શામાટે લાવું. તે આવો પ્રેમ ઉપાધિથી રહિત અને શુદ્ધ કહેવાય કારણ આવા સ્નેહમાં કંઈપણ ઉપાધિનું દ્રષણ નથી. પરદેશ ગયેલા વહાલા પતિમાં સ્ત્રીના સ્નેહ પતિના પરદેશ ગયાના સમયથી આરંભી ને આગમન સુધી એક રસ—એક સરખો—રહે છે તથા આ દૃષ્ટાન્તમાં કાલની અનિયતતાનું દ્રષણ પણ નથી અને ખેદ યુક્ત રહે છે તેથી વિષય પણ નિશ્ચિત છે અન્યથા ખેદ થાય નહિં. આ પ્રમાણે પહેલાં બે દૃષ્ટાન્તોમાં દર્શાવેલા દોષ પૈકી એક પણ દોષ આ દૃષ્ટાન્તમાં નથી તેથી આજ દૃષ્ટાન્ત યુક્ત છે.

વૃત્ત પોતે એક છે તેથી દૃષ્ટાન્તમાં પણ (પ્રિયા) આલું એક વચન વાપર્યું, એમ ન હોય તો જેમ પહેલાં બે દૃષ્ટાન્તમાં બહુવચન વાપર્યું છે તેમ આંહી પણ બહુવચનનો ઉપયોગ કરવામાં શી હરકત હતી. બીજું પણ એકવચનનું તાત્પર્ય એ છે કે ઘણું ઠંકાણું તેવો સ્નેહ હોતો નથી, આ વાત પણ જણાવવા એક વચન વાપરી સહુની છેલ્લે આ દૃષ્ટાન્તનું નિરૂપણ

કર્ચું છે. પહેલાંના બે દૃષ્ટાન્ત પછી એક દેશના અભિપ્રાયથી થઈ શકે છે તેથી તેનું નિરૂપણ પણ અત્રે અયોગ્ય ન ગણાય.

સ્ત્રી, પતિના વિરહ કાલમાં કેવલ ખેદ કરીને જ નથી રહેતી પરન્તુ વહાલાના નિમિત્ત વિવિધ રસભાવોને પોતાના અન્તઃકરણમાં પ્રકટાવે છે, નહિંતર તેનું જીવન જ ન થઈ શકે કારણ કે—વિપ્રયોગકાલમાં પતિવિષયક વિવિધ રસભાવો જ જીવવાનું સાધન હોય છે. કહાચિત્ કોઈ સ્ત્રી, પતિના વિરહકાલમાં પતિનિમિત્ત અનેક રસ ભાવોને પ્રકટાવ્યા વિના પણ જીવે તો તે પ્રિયા જ ન કહેવાય, તેથી જ એક પરદેશ ગયેલા પુરુષે નવીનશ્યામ મેઘની પંક્તિને જોઈને કહ્યું છે કે—^૧‘યદિ પ્રિયા ન જીવતી હોય તો મને ઘેર જવાથી શું ફલ? અને જો તે જીવતી હોય તો તે પ્રિયતમા જ કેમ કહેવાય? તેથી મારે ઘેર જવું નિષ્ફલ છે એમ સમજી પ્રવાસી પોતાને ઘેર જતો નથી’ ઇત્યાદિ વાક્યોથી સિદ્ધ થાય છે કે—પતિના પરદેશ ગમન પછી પ્રિયાનું જીવન પતિવિષયક વિવિધ રસભાવોથી જ ટકી રહે છે.

વૃત્ર તો પુરુષ છે અને દૃષ્ટાન્ત સ્ત્રીનું આપ્યું છે, તેથી અહીં એ રહસ્ય સમજવાનું છે કે સ્ત્રીના દૃષ્ટાન્તથી સ્ત્રીજાતીનો રસ ભાવ અત્ર વિવક્ષિત છે, અને તે રસ અતિગોપ્ય છે તેથી ખુલ્લી રીતે નહિ કહેતાં પ્રિયાપદથી સૂચવ્યો છે. ખેદનો તો ગહાર પણ અનુભવ થઈ શકે છે, તેમ બીજાઓ પણ ખેદને જાણી શકે છે તેથી ‘ખેદ વાળી’ આવું વિશેષણ આપ્યું છે. આ પ્રમાણે અનેક રસ ભાવથી યુક્ત અને ખેદયુક્ત એવું મન આપના દર્શનની ઇચ્છા રાખે છે. કેવલ દર્શન માત્રની ઇચ્છા નથી, કારણ કે દર્શનની ઇચ્છા તો બીજા શ્લોકમાં અર્થ પુરુષાર્થ તરીકે માગી લીધેલું છે તેથી, હે નાથ! પ્રિયાની પેઠે અનેક રસભાવયુક્ત મન આપને જોવા તલપે છે આવો તાત્પર્યથી અહીં સમજવો.

મન ઉપર ‘મારું’ શબ્દનો પ્રયોગ ન સુકવાનું વૃત્રનું આંતરિક મર્મ.

‘મારું’—શબ્દનો પ્રયોગ દેહાધ્યાસનો સૂચક હોવાથી દેહાધ્યાસથી જ સુકી શકાય છે. પરન્તુ હમણાં તો વૃત્ર સમજે છે કે આ દેહ રસાનુભવ કરવાને યોગ્ય નથી જલ્કે પ્રતિબંધક છે અને તેથી જ વૃત્રને આ દેહમાં અધ્યાસ પણ નથી. તેથી જ આંહી અરમત્ શબ્દનો (મારું) આવો પ્રયોગ પણ નથી કર્યો. દૃષ્ટાન્તમાં તો દેહાધ્યાસ દહ છે તેથી જ (પ્રિયા) આવો દેહાધ્યાસ યુક્તનો પ્રયોગ કર્યો છે, મનનો નહિ. વૃત્રને પણ દેહાધ્યાસ જો હોત તો પ્રિયેવાહં વિદક્ષે (પ્રિયાની પેઠે હું જોવાની ઇચ્છા રાખું છું.) આ પ્રમાણે પ્રયોગ કરતા કારણ કે તેવો પ્રયોગ કરવાથી દૃષ્ટાન્ત પણ ગરોગર યુક્ત થાય છે તે ન કહેતાં (પ્રિયં મનઃ વિદક્ષતે) પ્રિયાની પેઠે મન જોવાની ઇચ્છા રાખે છે તેવું કહ્યું તેનું તાત્પર્ય એ જ છે કે વૃત્રને દેહનો અધ્યાસ નથો જ.

રસમાર્ગીય કામ રસ દૃષ્ટિથી જ પુરણ કરજો આવું (હૈ કમલ નેત્ર!) આવા સંબોધનથી^૨ પ્રાર્થ્યું છે. ॥૩॥

૧ કિં ગતેન વદિ સા ન જીવતિ જીવતિ પ્રિયતમા કથં ભવેદ્ । ક્ષયવેશ્ય નવમેષમાલિકાં ન પ્રવાતિ પથિકઃ સ્વમન્દિરમ્ ॥

૨ સાથે જોવાને નામ દઈને બોલાવવું તે સંબોધન કહેવાય.

તૃતીય શ્લોકમાં પુષ્ટિભાગીય તૃતીય પુરુષાર્થ કામનું નિરુપણ કરી આ ચતુર્થ શ્લોકમાં વૃત્ત પ્રભુ પાસે મોક્ષરૂપી ચતુર્થ પુરુષાર્થની પ્રાર્થના કરે છે. આ શ્લોકમાં પુષ્ટિ-મયાંદામોક્ષ તથા પુષ્ટિપુષ્ટિમોક્ષ આમ બે પ્રકારના મોક્ષનું નિરુપણ છે, તેથી આ શ્લોકનો અન્વય પણ તે બે રીતિથી બુદ્ધો બુદ્ધો કર્યો છે.

પુષ્ટિમયાંદા પ્રમાણે શ્લોકનો અન્વયાર્થ.

[હેનાથ ?] હે સ્વામિન ? [સ્વકર્મભિઃ] પોતાનાં કર્મોવડે [સંસારચક્રે] સંસારરૂ-
પીચક્કરમાં [ભ્રમતઃ] ભ્રમણકરતા [મમ] મને [ઉત્તમશ્લોકજનેષુ] ભગવદીયોમાં
[સરવ્યં] મૈત્રી [મૂયાત્] યાઓ [આત્માત્મજદારગેહેષુ] દેહ, પુત્ર, સ્ત્રી, અને ઘરમાં
[આસક્તચિત્તસ્ય] આસક્તચિત્તવાળા [મમ] મને [ઉત્તમશ્લોકજનેષુ] ભગવદીયોમાં
[સરવ્યં] મૈત્રી [ન] મા [મૂયાત્] યાઓ.

ભાવાર્થ—હે સ્વામિ ! શ્હારાં પોતાનાં જ અનેક જન્મોનાં કર્મોવડે આ સંસારરૂપી ચક્કરમાં ભ્રમણ કરતા મને ભગવદીયોમાં સખ્ય થાઓ, પણ સંપૂર્ણ વિશ્વને મોહ કરનારી આપની માયાવડે દેહ, પુત્ર, સ્ત્રી, અને ઘર વગેરે અહન્તામમતાસ્પદ પદાર્થોમાં આસક્ત-મનવાળા મને ભગવદીયોમાં સખ્ય ન થાઓ. એટલે કે ચિત્રકેતુ અવસ્થામાં પણ ભગવદીય એવા નારદ, અંગિરા સાથે સખ્ય હતું પણ તે સખ્ય તો આ ભગવદીયો મને પુત્ર આપશે આવી પુત્રમાં આસક્તિથી થયું હતું અને તેવા સખ્યથી તો મારે એટલું ફરવું પડ્યું તેથી, હે નાથ ! હવે ચિત્રકેતુ અવસ્થામાં પ્રાપ્ત થયેલું અહન્તામમતાસ્પદ સખ્ય મને ન થાઓ.

પુષ્ટિપુષ્ટિ પ્રમાણે શ્લોકનો અન્વયાર્થ.

[હે નાથ !] હે સ્વામિ ! [ત્વન્માયયા] તમારી લીલોપયોગિની માયાવડે [આત્માત્મજ-
દારગેહેષુ] દેહ, પુત્ર, સ્ત્રી, અને ઘરમાં [આસક્તચિત્તસ્ય] આસક્તચિત્તવાળા [મમ] મને [ઉત્તમ-
શ્લોકજનેષુ] ભગવદ્ભક્તોમાં [સરવ્યં] મૈત્રી [મૂયાત્] યાઓ. [સ્વકર્મભિઃ] પોતાનાં કર્મોવડે
[સંસારચક્રે] સંસારના ફેરામાં [ભ્રમતઃ] ભટકતા [મમ] મારું [ઉત્તમશ્લોકજનેષુ] ભગવદીયોમાં
[સરવ્યં] સખ્ય [ન] મા [મૂયાત્] યાઓ.

ભાવાર્થ—હે નાથ ! આપની ^૧લીલોપયોગિની માયાવડે દેહ, પુત્ર, સ્ત્રી, અને ઘરમાં

૧ લીલોપયોગિની માયા એટલે જે માયાનું પ્રાકટય શ્રીકૃષ્ણચંદ્રપ્રભુની શ્રીવન્દાવનમાં રમણેચ્છાથી શ્રીગોપુલમાં થયું અને જે માયા પ્રભુની આધિદેવિક લીલામાં સ્વીકૃત થયેલા જીવોને જ મોહ કરે તે માયા લીલોપયોગિની કહેવાય.

કૃષ્ણદાસ-શું પ્રભુની આધિદેવિક લીલામાં વરણ પામેલા જીવને પણ મોહની જરૂર હશે ? વલ્લભદાસ-હા. જે તેમાં જીવને મોહ ન હોય તો ગોપીકાદિ વ્રજભક્તોની પેઠે કીડામાં માનાદિ ન સંભવે, તેથી લીલાપ્રવિષ્ટ જીવને પણ પ્રભુની માયા મોહ કરે છે. તેથી જ લીલો-પયોગિ જીવોની પ્રભુએ આધિભૌતિક અવિષ્ઠારૂપ પૂતનાનો નાશ કર્યો અને તામસ પ્રકરણાન્ત-ર્ગત પ્રમેય પ્રકરણમાં ધેનુકાદિ દુષ્ટોનો નિગ્રહ કરી ભક્તોની આધ્યાત્મિક અવિષ્ઠા ફર કરી,

આ બધી ચીજો ભગવત્સેવામાં ઉપયોગિ છે આલું સમજી આસક્તિ કરનારા એવા મને ઉત્તમ શ્લોકજન-ભગવદીયોમાં સખ્ય-સખાલાવ થાઓ, પરન્તુ નિજકર્મોવડે સંસારના ફેરામાં ભ્રમણ કરતા મને ભગવદ્ભક્તોમાં સખ્ય ન થાઓ. અર્થાત્ હે નાથ ! મર્યાદામોક્ષ મને ન થાઓ.

હવે આ શ્લોકનું વિવેચન કરતાં શ્રીહરિરાયચરણ આરમ્ભમાં આ પ્રમાણે મંગલાચરણ કરે છે.

શ્રીવલ્લભાચાર્યપદઃ સ્વીયસર્વાર્થસંપદઃ ।

પ્રણમમિ તદુક્તાર્યવોધનાય મુહુર્મુહુઃ ॥ ૧ ॥

(પોતાના ભક્તોના આરે પુરુષાર્થની સંપત્તિરૂપ શ્રીઆચાર્યજી શ્રીમદ્દામણજીના ચરણાચરણને આપશ્રીની વાણીના અર્થને સમજવા માટે વારંવાર પ્રણામ કરું છું).

વિવેચન-શ્રી આચાર્યચરણ આ ચતુર્થ શ્લોકમાં મોક્ષનું નિરૂપણ કરે છે. પાછલ ત્રણ શ્લોકોમાં ધર્મ, અર્થ, કામ, આ ત્રણ પુરુષાર્થનું સ્પષ્ટ રીતે પ્રતિપાદન થઈ ચુક્યું છે તેથી હવે તેનું નિરૂપણ ન કરતાં મોક્ષનું નિરૂપણ કરે છે, બીજા માર્ગોના મોક્ષ કરતાં પુષ્ટિમાર્ગીય મોક્ષ વિલક્ષણ છે. તેથી તેમાં સન્દેહ થાય, એ સન્દેહ દૂર કરવાને આ યોધા શ્લોકમાં મોક્ષનું નિરૂપણ કરે છે.

પુષ્ટિમર્યાદામાં મોક્ષ, તથા અંધનું નિરૂપણ.

કૃષ્ણુદાસ-પુષ્ટિ એટલે શું ?

વલ્લભદાસ-પુષ્ટિ એટલે પ્રભુનો અનુબદ્ધ “પોષણં તદનુગ્રહઃ” પ્રભુની જીવને ફલદાન કરવાની* ઇચ્છા, તે પુષ્ટિ કહેવાય. તે બે પ્રકારની છે કેવલા અને વિશિષ્ટા.† શુદ્ધ અને મિશ્ર. શુદ્ધપુષ્ટિને સાધનની અપેક્ષા નથી, મિશ્રપુષ્ટિને સાધનની અપેક્ષા છે. આનેજ ફલપ્રાપ્તિના ઉપાયરૂપ હોવાથી આપણે માર્ગ પણ કહીએ છીએ. અનુબદ્ધ એ ખાસ પ્રભુના ધર્મો પૈકી એક ધર્મ છે. ફલસાધક અનુબદ્ધ હોવાથી તેજ માર્ગ છે. આ માર્ગથી મોક્ષનું નિરૂપણ કરાય છે.

કૃષ્ણુદાસ-(૨) પુષ્ટિમર્યાદાના અંધ અને મોક્ષ કરતાં પુષ્ટિપુષ્ટિના

અંધ અને મોક્ષ જુદી જાતના હશે વારુ ?

વલ્લભદાસ-હા. જુદા જુદા છે. પુષ્ટિમર્યાદામાં અંધ મોક્ષનું સ્વરૂપ કહું છું તે સાંભળો. અહન્તા અને મમતાના સ્થાનરૂપ સ્ત્રી, પુત્ર, ગૃહ, ધન વિગેરેમાં આસક્તિ પરન્તુ આધિદેવિક અવિદ્યાનો નાશ ન કરતાં લીલાપયોગિની હોવાથી રહેવા દીધી છે તે એમ સૂચવે છે કે લીલાપ્રવિષ્ટ જીવોને પણ મોહની જરૂર છે.

‘અવિદ્યા પૂતના નશા’

‘વચ્ચૈવાનુભાષીડય દુષ્ટનિગ્રહરૂપવાન્ ।

આધ્યાત્મિકીમવિદ્યાં વૈ દૂરીકર્તું તયાકૃતિઃ ॥

સુ૦ કા૦

* “પોષણં તદનુગ્રહઃ” इतिवाक्यात् पोषणलीलायाः स्वतन्त्रत्वात् “वस्यानुग्रहमिच्छामि” इतिवाक्याच्च अनुग्रहो धर्मान्तर एवेति भक्तिहेतुनिर्णये । अत्र तु इच्छारूपत्वं स्वीकृतं श्रीहरिरायचरणै रिति उमवेणां मतं भिन्न-भिसत्र प्रतिभाति ।

† વિશિષ્ટા એટલે મિશ્રપુષ્ટિ, તે ત્રણ પ્રકારની છે. પુષ્ટિપુષ્ટિ, પુષ્ટિમર્યાદા, પુષ્ટિપ્રવાહ,

રાખવી, અને આસક્તિના સ્થાન શિવાય બાકીના સગાઓમાં સંગ રાખવો એ પુષ્ટિમર્યાદામાં બંધરૂપ છે. આ બંધનનો તથા બંધને ઉત્પન્ન કરનાર અહંતા મમતાનો જે સમૂહનાશ તે પુષ્ટિમર્યાદામાં મોક્ષ છે.

કૃષ્ણહાસ-હવે પુષ્ટિપુષ્ટિના બંધ અને મોક્ષનું સ્વરૂપ કહો.

વલ્લભહાસ-પુષ્ટિમાર્ગમાં મર્યાદામાર્ગ કરતાં બંધ મોક્ષનાં સ્વરૂપ વિપરીત છે. પુષ્ટિમાર્ગમાં તો આસક્તિના સ્થાનરૂપ પુત્ર ધન ગૃહ વિગેરેમાં ભગવદીયત્વે કરીને-ભગવાનને માટે જ આ સર્વ છે એવી બુદ્ધિથી જે આસક્તિ ન કરવામાં આવે અને ભગવદીયોમાં સંગન રાખે તો ખરેખર પુષ્ટિમાર્ગમાં બંધ કહેવાય છે. અને પુત્રાદિકમાં ભગવદર્થ ઉપયોગી બાણી-ભગવદીય બુદ્ધિથી-તેમાં આસક્તિ રાખે અને ભગવદીયોમાં સંગ રાખે તે પુષ્ટિમાર્ગથી મોક્ષ છે.

કૃષ્ણહાસ-આ તો તદ્દન વિલક્ષણ થયું, જે મર્યાદામાં બંધ તે અત્ર ભગવદીય બુદ્ધિથી મોક્ષ. જે મર્યાદામાં મોક્ષ તે અત્ર બંધ.

કૃષ્ણહાસ-[૩] પુષ્ટિ તો શુદ્ધ અને મિશ્ર એવા બે પ્રકારની કહી. તો મોક્ષ પણ બે પ્રકારનો સ્પષ્ટ સમજવો.

વલ્લભહાસ-સાંભળો. આ પ્રમાણે છે. ચતુર્થ શ્લોકમાં પૂર્વાર્ધ અને ઉત્તરાર્ધથી બે પ્રકારના મોક્ષનું નિરૂપણ છે; પુષ્ટિમર્યાદા મોક્ષનું નિરૂપણ પૂર્વાર્ધમાં છે, ઉત્તરાર્ધમાં પુષ્ટિ-પુષ્ટિમોક્ષનું નિરૂપણ છે.

૧. પોતાના કર્મોવડે સંસાર ચક્રમાં ભમતાં ભગવદીયોનો સંગ કરવો, તે પુષ્ટિમર્યાદા મોક્ષ છે.

૨. ભગવદીયબુદ્ધિથી પુત્રાદિકમાં આસક્તિ અને ભગવદીયોનો સંગ એ પુષ્ટિ-પુષ્ટિમોક્ષ છે.

જેવા મોક્ષ બે પ્રકારના છે તેમ ઉપાય પણ બે પ્રકારના છે. પુષ્ટિમર્યાદામાં ભગવાન સાધનની અપેક્ષા રાખે છે અને પુષ્ટિપુષ્ટિમાં સાધનની અપેક્ષા નથી.

કૃષ્ણહાસ-[૪] વાહ મોક્ષનું સુન્દર સ્વરૂપ સમજાવ્યું. પરન્તુ આપ ભગવદીયોનો સંગ કરવાની જરૂર તો બંને પ્રકારના મોક્ષમાં બતાવી ગયા તેથી બંને મોક્ષ એક સરખા જ લાગે છે.

વલ્લભહાસ-ના. બંને પ્રકારના મોક્ષમાં બહુ જ તફાવત છે. હું બંધ અને મોક્ષની વ્યવસ્થાથી જે ઉપર તફાવત બતાવી ગયો તે ઉપરાન્ત બીજો મોટો તફાવત છે તે સાંભળો.

પુષ્ટિમર્યાદામોક્ષમાં ભગવાન પરોક્ષ રહે છે. અર્થાત્ સાક્ષાત્ દર્શન થતાં નથી, પુષ્ટિ-પુષ્ટિમોક્ષમાં સાક્ષાત્ દર્શન થાય છે.

કૃષ્ણહાસ-સાળીતી શી ?

વલ્લભહાસ-પુષ્ટિમર્યાદામોક્ષમાં શ્રીશુકદેવજીનું દૃષ્ટાન્ત આપું છું. ભગવાન શાસ્ત્રાર્થરૂપ છે, એવું બાણી શાસ્ત્રાર્થ કરનાર શ્રી શુકદેવજીના સખ્યમાં આ વાત સ્પષ્ટ થઈ છે. શ્રીશુકદેવજીના વચનો પણ આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે. શ્રીમહાભાગવતમાં શ્રીશુકદેવજી શ્રીકૃષ્ણની લીલાનું વર્ણન કરતાં કહે છે કે-

તાવન્નન્દાદયો ગોપા મથુરાયા વ્રજજ્ઞતાઃ । મા૦ ૧૦-૬-૩૧,

પૂતનાનો આકાશમાંથી પાત થયો, મહાન્ ખળભળાટ મચી ગયો, ગધા ગોપો લેગા થઈ ગયા, ગોપીઓ શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રની રક્ષા કરવા લાગ્યાં, ઠાકિની શાકિનીથી રક્ષા કરી, શ્રીકૃષ્ણ-ચન્દ્રને સ્તનપાન કરાવી પલ્લનામાં શયન કરાવ્યું, તેટલાકમાં નન્દાદિ ગોપો મથુરામાં કુંસને કર આપવા ગયા હતા ત્યાંથી વ્રજમાં ગયા. “મથુરાથી વ્રજમાં ગયા” એ પરોક્ષ વાત થઈ, શુક્રદેવણું હૃદય મથુરામાં છે, તેથી તેમને ભગવાન્ પ્રત્યક્ષ નથી, એ સ્પષ્ટ થયું.

હવે પુષ્ટિપુષ્ટિમાં હું ગોપીજનોનું દષ્ટાન્ત આપું છું, આપણી પ્રત્યક્ષ વસ્તુને આપણે આ શબ્દ વાપરી શકીએ, પ્રત્યક્ષમાં ‘આ વસ્તુ’ પરોક્ષમાં ‘તે વસ્તુ’ એમ આપણે ગોલીએ છીએ, ગોપીજનોને ભગવાન્ પ્રત્યક્ષ હતા, તેમના નેત્ર આગળ શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રનું વેણુનાદ કરતું સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ હતું. તેથી ગોપીજનો કહે છે કે-

“નન્દસૂનુરયમાર્તવ્રજનાનાં નર્મદો યદિ કૂજિતવેગુઃ” મા૦ ૧૦-૩૫-૪

વેણુનાદ કરનાર, દુઃખીજનોને સુખી કરનાર, આ નન્દપુત્ર. ગોપીજનોનું વર્ણન પ્રત્યક્ષ પ્રભુ ગિરાજતા હોય એવું જ થયું. હવે સ્પષ્ટ થયું કે મર્યાદામાં પરોક્ષ અને પુષ્ટિમાં પ્રત્યક્ષ પ્રભુ ગિરાજે છે, એ મહાન્ લેહ લુલાવવો ન એડ્યે.

વૃત્રાસુરને પણ પ્રભુ પ્રત્યક્ષ જ છે. કારણ કે વૃત્રાસુર પણ ગોપીજનોની માફક “ત્વન્મા-યવા” તમારી માયાવડે મને આસક્તિ થાઓ, એમ તમારી શબ્દથી પ્રભુ સાથે પ્રત્યક્ષ વાતચિત કરે છે.

કૃષ્ણહાસ-[૫] તમે કહી ગયા કે પુષ્ટિમર્યાદામાં ભગવાન્ સાક્ષાત્ નથી, એટલે પરોક્ષ ગિરાજે છે. અને પુષ્ટિપુષ્ટિમાં ભગવાન્ સાક્ષાત્ છે, પ્રત્યક્ષ દર્શન થાય છે. એ વાત હું બરોબર સમજ્યો, પરન્તુ મને એક શંકા ઉદ્ભવી છે તે પુછવાની રજા લઉં છું.

“ભગવાન્ પરોક્ષ ગિરાજતા હોય તો ભગવદ્ભક્તોના સખ્યની અપેક્ષા પણ ભગ-વાન્ પ્રત્યક્ષ થયા પછી ભગવદ્દીયના સખ્યની શી અપેક્ષા ?

વદ્ભક્તહાસ-તમારી શંકા વિવેચનથી સમજાવો.

કૃષ્ણહાસ-મારી શંકા એ છે કે-ભગવાન્ શાસ્ત્રના અર્થરૂપ છે, સર્વ શાસ્ત્ર ભગ-વાનનું જ પ્રતિપાદન-શુભુગ્ધન કરે છે. “સર્વ વેદોથી વેદ હું જ છું” એવી ભગવાનની આજ્ઞા છે. “હું ઉપનિષત્ પ્રતિપાદ્ય બ્રહ્મને પુછું છું.” “સર્વ વેદાન્તથી પ્રત્યય-જ્ઞાન-જેનું થાય છે એવું બ્રહ્મ છે.” આ સર્વપ્રમાણોથી એમ સિદ્ધ થયું કે ભગવાન્ શાસ્ત્રના અર્થરૂપ છે.

આ શાસ્ત્રાર્થરૂપ ભગવાન્ પ્રત્યક્ષ ના થયા હોય તેથી તેમની પ્રાપ્તિ થવા માટે અથવા ભગવાનનું યથાર્થ જ્ઞાન થવા માટે ભક્તના સખ્યની જરૂર છે, કારણ કે ભગવદ્દીયો શાસ્ત્ર-પ્રમાણે ભગવાનના સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરે છે સમજાવે છે, તેથી પરોક્ષ ભગવાનને પ્રત્યક્ષ

૧ “વેદેષ સર્વેરહમેષ વેષઃ” । “તં સ્ત્રીપનિષદં પુરુષં વૃષ્ઠામિ” । “સર્વવેદાન્તપ્રત્યયં ચોદનાવવિશેષાત્”

કરવાના ઉપાયોમાં ભગવદીયોનો સંગ ગુણુગાન કરવા ઘણા જ ઉપયોગી છે, તે હું કબુલ કરું છું. પરન્તુ ભગવાન્ પ્રત્યક્ષ થયા પછી ભક્તના વચનોથી ભગવાનના સ્વરૂપને સમજવાની જરૂર રહેતી નથી, ભગવાન્ પ્રત્યક્ષ થયા ભગવાનનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કયો પછી ભક્ત વચનોની કે ભક્તોનો સંગ કરવા જવાની શી જરૂર છે? મારા ધારવા પ્રમાણે વૃત્રાસુરને પણ ભગવાન્ પ્રત્યક્ષ થયા છે, પછી ભગવદીયોના સંગ સખ્ય-માગવાની તેને પણ જરૂર નથી, છતાં સખ્ય કેમ તેણે માચ્યું?

વલ્લભદાસ—હું તમારો પ્રશ્ન સમજ્યો, કે ગુણુગાન સાંભળવા કે ભગવત્સ્વરૂપનું જ્ઞાન થવા ભક્તના સખ્યની જરૂર પણ ભગવાન્ પ્રત્યક્ષ થયા પછી સખ્યની શી જરૂર? એ પ્રશ્નનો સાર છે. હું હવે તેનું ઉત્તર આપુ છું. ભાઈ કૃષ્ણદાસ? ભગવાનને ભક્તો બહુ વહાલા હોય છે. ભક્તને જેમ પ્રભુની અપેક્ષા છે તેમ પ્રભુને ભક્તની પણ અપેક્ષા છે. ભક્તોને પ્રભુ પ્રત્યક્ષ થયા હોય એવા ભક્તોની જ અપેક્ષા છે. વાહ પ્રભુ કેવા દયાળુ છે? પ્રભુ ભક્તદ્વારા જ ભક્તને ફલ અપાવે છે. માટે ભગવાન્ પ્રત્યક્ષ ગિરાજતા હોય તો પણ ભક્તના સખ્યની જરૂર છે. ભગવાન્ ભક્ત વિના ઝોળખી શકાય જ નહિ, ભગવદીયો જ ભગવાનને ઝોળખાવે. તેથી ભક્ત જે શાસ્ત્રના અર્થરૂપ ભગવાનનું પ્રતિપાદન કરે છે તે જ ખરું, તેથી ભગવાન્ શાસ્ત્રના અર્થરૂપ છે એમાં જરા પણ આઘાત ન થયો, અને પ્રત્યક્ષમાં પણ ભગવદ્ભક્તોના સખ્યની અપેક્ષા છે એ સિદ્ધ થયું. મૂળ શ્લોકમાં ઉત્તમશ્લોક-ભગવાન્ અને તેમના જન-ભગવદીયો-આ બન્ને એક જ છે એવું સમજવાને “ઉત્તમશ્લોક-જન” એવું આખું પદ મુકેલું છે. માટે ભગવદીયોના સખ્યની જરૂર બન્ને મોક્ષમાં છે.

કૃષ્ણદાસ—(૧) વાહ ભક્તના સખ્યની મહોટાઈ હું આજ સમજ્યો. પરન્તુ ભાઈ? ફલરૂપ ભગવાન્ પ્રત્યક્ષ ગિરાજતા હોય ત્યારે ગુણુગાનના સાધનરૂપ ભક્તોનું સખ્ય કેવી રીતે ઉપયોગમાં લે છે? અને ભગવાન્ પ્રત્યક્ષ ગિરાજ્યા પછી આ શાસ્ત્રના અર્થરૂપ ભગવાન્ છે. એવું ભાન શી રીતે થાય? તે જરા સમજવશો.

વલ્લભદાસ—સાંભળો. ભગવાન્ પ્રત્યક્ષ હોવા ન હો, તો પણ બન્ને અવસ્થામાં ભગવદીયો ભેગા થઈ ભગવાનના પરાક્રમેને-પ્રેમથી ગાય છે, આજ ફલ છે, આને માટે તૃતીયસ્કન્ધના પચીશમા અધ્યાયનો શ્લોક કહું છું.

નૈકાત્મતાં મે સ્પૃહ્યન્તિ કેચિત્ મત્પાદસેવાભિરતા મદૌહાઃ ।

યેન્યોન્યતો ભાગવતાઃ પ્રસજ્ય સભાજયન્તે મમ પૌરુષાણિ ॥

“મારી સેવામાં પ્રીતિવાલા મને જ ચાહનારા મારા કેટલાક ભક્તો મારામાં લય નામના મોક્ષની ઈચ્છા પણ રાખતા નથી, કે જે ભગવદીયો સામાસામી ભેગા મળી મારા ગુણુગાનને જ્ઞેરથી ગાય છે.”

ગોપીજનોએ પણ ભેગા મળી ગુણુગાન ગાતાં કહ્યું છે કે—

વિષમલાપ્યયાદ્રવાલરાક્ષસાદર્ષમારુતાદૈશ્યુતાનલાત્ ।

“હે પ્રભો ? આપે વિષજલમાંથી બચાવ્યાં, વ્યાલ રાક્ષસથી બચાવ્યાં, વિગેરે અનેક દુઃખમાંથી બચાવ્યાં.” આવી રીતે ભક્તોના સખ્યનો ઉપયોગ થાય છે, ભગવદીયો ભોગ મળી ગુણગાન કરે, એ જ પરમફલરૂપ છે. જ્યાં ગુણગાન થતાં હોય ત્યાં જ પ્રભુ પ્રકટ બિરાજે છે, ભગવાનના સ્વરૂપનો અનુભવ ભગવદીયોને જ હોય છે. ભગવદીયો આપણને ભગવાનના સ્વરૂપનો અનુભવ કરાવે છે. તેથી આપણને જે અનુભવ થાય છે તે ભગવદીયોને અધીન છે. ભગવદીયોના અનુભવથી જ આપણને ભગવત્સ્વરૂપનો અનુભવ થાય છે, ૧ એ જ ફલરૂપ છે. ભગવાન પ્રકટ હોય તો પણ ઉપર કહ્યા મુજબ ભગવદીયોના સખ્યનો ઉપયોગ કરવો જ પડે છે; તેથી ભગવદીયોનાં વચનોથી ભગવાન શાસ્ત્રાર્થરૂપ છે. એ પણ સિદ્ધ થયું.

કૃષ્ણદાસ—[૭] ભક્તોની જ્યારે જોટલી ઉચ્ચ કક્ષા છે કે જેની સાથે-જેના મંડળમાં બેસી પ્રભુના ગુણગાન કરવામાં પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર પણ એક અંગ છે જોટલે સહાયક છે તો પછી તેવા મહાન ભક્તોનું તો વૃત્તે દાસ્ય જ પ્રાર્થવું ઉચિત હતું સામ્યસંપાદક-બરોબરી કરનારું-સખ્ય કેમ માગ્યું ?

વલ્લભદાસ—જે કે તેવા મહાનુભાવ ભક્તોનું દાસ્ય જ માગવું એ જ યોગ્ય ગણાય. તો પણ એકાદશસ્કન્ધના ઝોગણીશમા અધ્યાયમાં પ્રભુ ઉદ્ભવના પ્રતિ આજ્ઞા કરે છે કે—હે ઉદ્ભવ ! ‘મદ્રક્તપૂજામ્પષિકા’ મ્હારા ભક્તોની પૂજા મ્હારા કરતાં વિશેષ કરવી, કારણ કે ભગવાનને પોતાના ભક્તોમાં વિશેષ પ્રીતિ રહે છે બીજાં પણ તેના આગળના સ્લોકોમાં ભક્તિ થવાનાં સાધન ઉપદેશ્યાં છે તેમાં શ્રવણથી આરમ્ભીને દાસ્ય સુધીની ભક્તિને સાધનરૂપ કહેતાં સખ્યને ફળરૂપ ગણ્યું છે તેથી, તથા આ પ્રકરણ પણ ફલનું-મોક્ષનું છે તેથી પણ વૃત્તે તેવા ભગવદીયોનું દાસ્ય ન યાચતાં સખ્ય પ્રાર્થ્યું છે.

કૃષ્ણદાસ—[૮] આ સ્લોકમાં રહેલા [મમ] મ્હારું ઉત્તમસ્થોકજનેષુ ભગવદીયોમાં (સખ્ય થાઓ) આવા પછી તથા સમ્પ્રતીવિભક્તિના પ્રયોગથી એમ સમબલ્ય છે કે—વૃત્તે પોતામાં રહેલું જે સખ્ય તે ભગવદીયવિષયક થાઓ. અર્થાત્ વૃત્તે ભગવદીયોને પોતાના સખ્યા સમજવાની પ્રાર્થના પ્રભુ પાસે કરી છે, પરન્તુ તેવી પ્રાર્થના કરવી તે તો અચુક્ત ગણાય, કારણ કે વૃત્ત તે ભગવદીયોને પોતાના સખ્યા સમજે જ તેમાં વળી પ્રાર્થનાની શી જરૂર ? પ્રાર્થનાનું સ્વરૂપ આલું થવું જોઈએ કે હે પ્રભુ ! તે ભગવદીયો મને પોતાનો સખ્યા-મિત્ર સમજે—પોતાના મંડળમાં આપના ગુણનું સલાજન કરવા યોગ્ય સમજે.

વલ્લભદાસ—આપની શંકા યોગ્ય છે તો પણ તેનું ગૂઢ રહસ્ય તમોને કહું છું તે સાંભળો. આંહી વૃત્તે માગેલું સખ્ય, ભક્તિમાર્ગથી મોક્ષ છે તેથી તે મોક્ષરૂપ સખ્ય એક પ્રભુ શિવાય બીજા કોઈને અધીન ન હોઈ શકે, હવે આંહી જે વૃત્ત એમ માગે કે ‘ભગવદીયો

૧ તેથી જ આપણને જે ભગવાનના સ્વરૂપનો અનુભવ થાય છે તે ભગવદીયો સાથે ગુણગાનના શેષરૂપ કહેવાય.

મને પોતાનો મિત્ર સમજે' તો તે સખ્ય, ભગવદીયોને અધીન થયું તેથી ભગવદીયોની અનુકૂલતા પ્રમાણે વૃત્તને વર્તવું જોઈએ નહિતર સખ્ય^૧ નથી શકે નહિ અને તેઓની અનુકૂલતા પ્રમાણે વર્તવામાં વૃત્તને પરાધીનતા આવે અને પરાધીનતામાં વૃત્તને મુક્ત ન કહી શકાય કારણ કે જેનો મોક્ષ થયો તેનું પારતન્ત્ર્ય ન સંભવે.

કૃષ્ણુદાસ—ત્યારે વૃત્તે પ્રભુ પાસે એવી પ્રાર્થના કરવી જોઈએ કે હે નાથ ? ભક્તોમાં રહેલો જે સખ્યરૂપ ધર્મ તે મ્હારે અધીન થાઓ એટલે કે તેનું સખ્ય મારે અધીન રહે ?

વલ્લભદાસ—તેવી પ્રાર્થનામાં પણ સખ્ય રૂપ મોક્ષને તો પારતન્ત્ર્ય પરતન્ત્રતા જ આવે છે કારણ કે તેવી પ્રાર્થનામાં વૃત્તની અનુકૂલ ભક્તોને રહેવું પડે છે, તેથી સખ્યરૂપ મોક્ષને પારતન્ત્ર્ય—પરતન્ત્રતા—કોઈ પણ રીતે ન આવે તેવી પ્રાર્થના વૃત્ત આંહી આવા શબ્દોથી કરે છે કે—હે નાથ ? જેમ ભગવદીયોમાં રહેલો જે સર્વ પ્રાણી ઉપરનો સખ્યરૂપ ધર્મ તે મારા વિષયક પણ છે એટલે કે તે ભગવદીયો જેમ પ્રાણી માત્રને પોતાના સખા સમજે છે તેમ મને પણ પોતાનો મિત્ર સમજે છે તેમ હું પણ તે ભગવદીયોની પેઠે સ્વતન્ત્ર રીતિથી તે ભગવદીયોને મ્હારા મિત્ર સમજું. તેથી આ વાત પણ સાથે જ સિદ્ધ થઈ રહે છે કે—ભક્તિમાર્ગીય મોક્ષ પ્રભુ આપે તો જ મળે પણ સાધનથી સાધ્ય—મળે તેવો નથી.

કૃષ્ણુદાસ—તમારો ભગવદીયોના સખ્યને મોક્ષ બતાવ્યો પણ પહેલાં એવું સિદ્ધ થયું છે કે પુષ્ટિમર્યાદા તથા પુષ્ટિપુષ્ટિમાં પ્રભુનાં ચરિત્રોનું^૨ સભાજન કરવું તેજ ફલ છે, પણ તે ફલ તો ભગવદીયોનું સખ્ય પ્રાપ્ત થતાં જી પરતન્ત્રતા પ્રાપ્ત થઈને પ્રભુના ચરિત્રોનું શ્રવણ કરવાનું જ મળે તો સભાજન કરવાનું ન બને અને શુભ સભાજન કરવું એ તો ફલ છે તે તો ભગવદીયોના સખ્ય પ્રાપ્ત થતાં બનતું નથી તેથી તેવું સખ્ય, મુખ્ય ફલરૂપ શુભસભાજનને અટકાવનારું હોવાથી મોક્ષરૂપ ન કહી શકાય કારણ કે જેમાં પ્રભુનાં શુભોનું સભાજન થઈ શકતું હોય તેવા સખ્યને જ મોક્ષ કહેવાય ?

વલ્લભદાસ—ભગવદીયોના સખ્યને મોક્ષ કહેવામાં કોઈ બાધ આવતો નથી કારણ કે તેઓની સાથે વૃત્તનું સખ્ય થતાં તે ભક્તો ઘણા છે તેથી કોઈ એક વક્તા થાય ત્યારે બીજા શ્રવણ કરે તેમ વૃત્ત પણ કોઈ વખતે શુભોનું સભાજન કરે ત્યારે બીજા શ્રોતા બની સાંભળે તેથી જેમ સત્રનામક યાગવિશેષમાં ઘણા યજમાનો હોવાથી કોઈ એક કાર્ય સિદ્ધ કરે બીજો બીજું કર્મ સિદ્ધ કરે તેમાં કોઈને સ્વતન્ત્રતા કે કોઈને અસ્વતન્ત્રતા પ્રાપ્ત થતી નથી તેમ આંહી શુભસભાજનમાં પણ સમજવું.

કૃષ્ણુદાસ—શ્લોકમાં ઉત્તમશ્લોકજનેષુ (ભગવદ્ભક્તોમાં) આવું બહુવચન વાપર્યું તેનું તાત્પર્ય શું હશે ?

૧ લોકમાં પણ એવી રીત છે કે જેની સાથે સખ્ય થયું હોય તેની અનુકૂલ વર્તવું જોઈએ નહિતર સખ્ય નથી ન શકે.

૨ પ્રભુનાં સ્વરૂપ શુભ ચરિત્ર વગેરેને સમજી તેને વખાણવું તે સભાજન કહેવાય છે.

વલ્લભદાસ—એક તાત્પર્ય તો પહેલાં કહેવાયું છે કે તે ભગવદીયોની સંખ્યા અધિક હોય તો વૃત્રને પણ ગુણસભાજન કરવાનો સમય મળે. ખીલું એ છે કે ભગવદીયોના સખ્યને મોક્ષ કહ્યો છે તેથી તેમાં કદી પણ વિચ્છેદ ન પડવો જોઈએ તેથી એક ભગવદીયનું તિરોધાન થાય તોપણ ખીલજોનું સખ્ય તો છે જ તેથી સખ્યમાં વચ્ચે ત્રુટિ ન આવી તેવું સમજાવવા આંહી ‘ભગવદીયોમાં’ આવું બહુવચન વાપર્યું છે.

કૃષ્ણદાસ—વૃત્રને તો તેવા ભક્તોની સાથે દીનતા જ રાખવી જોઈએ કારણ કે સર્વ-તન્ત્ર સ્વતન્ત્ર ઈશ્વર ઉપર સ્વતન્ત્રતા દેખાડવી તે જેવી દોષયુક્ત છે તેવી જ તેના ભક્તો ઉપરની સ્વતન્ત્રતા પણ વૃત્રને દોષ કરનારી થશે ?

વલ્લભદાસ—તે પણ ભગવાનના જન છે. એટલે કે જન્મ લેવો, તિરોધાન થવું, વગેરે ધર્મો તેને પણ લાગેલા છે અને તેઓ પ્રભુને અધીન છે. તેથી તેવા ભક્તો ઉપર ગુણ-સભાજનાર્થ પ્રાપ્ત થતું સ્વાતન્ત્ર્ય વૃત્રને દૂષિત કરનારું ન કહેવાય કારણ કે વૃત્ર પણ તેઓની બરોબર ધર્મવાળો છે. એટલે કે જનન, તિરોધાન, ભક્તત્વ વગેરે ધર્મવાળો છે.

કૃષ્ણદાસ—તમોએ ભગવદીયોના સખ્યને મોક્ષ કહ્યો પણ તેવા ભગવદીયો તો દુર્લભ છે તેથી તેવાઓની સાથે સખ્યની સંભાવના પણ કેમ કરી શકાય ?

વલ્લભદાસ—અહન્તામમતારૂપ આ સંસાર એકપ્રકારનું ચક્ર છે તેથી ચક્રમાં પડેલો જેમ એક ઠેકાણે ન સ્થિર થઈ શકે પણ ભમ્યા જ કરે તેમ સંસારચક્રમાં પડેલો પણ જ્યાં ત્યાં ભમ્યા જ કરશે કારણ કે અહન્તા, મમતા, ક્ષણ ક્ષણમાં બદલાય છે અને તે જ સંસાર છે તેથી ભ્રમણ કરતાં કરતાં જ તેવા ભગવદીયોનું સખ્ય પણ વિના કલેશે પ્રાપ્ત થવા સંભવ છે જ.

કૃષ્ણદાસ—તોપણ ભગવદીયોનું સખ્ય વિના સાધને થઈ જાય તે કંઈ સમજમાં આવતું નથી કારણ કે તેઓનું સખ્ય સંસારથી અપવર્ગ-મોક્ષ કરાવનારું છે આવું વાક્ય શ્રીમદ્ભાગવતના દશમસ્કન્ધના એકાવનમા અધ્યાયમાં મળે છે તેથી આ વાત સ્પષ્ટ સમજવો ?

વલ્લભદાસ—પુષ્ટિમાર્ગ-કૃપામાર્ગમાં સાધનની બહુ શોધ કરવાની જરૂર નથી કારણ આ માર્ગમાં તો બધું શ્રીપ્રભુની કૃપાથી જ સિદ્ધ થાય છે તેમ આંહી પણ ભગવદીયોની કૃપાથી જ તેઓનું સખ્ય વૃત્રને સિદ્ધ થશે તેઓ અત્યન્ત કૃપાલુ હોય છે તેથી પોતાનાં કર્મવડે સંસારમાં ભટકતા છવો ઉપર તે કૃપાયુક્ત બની પોતાનું સખ્ય સિદ્ધ કરાવે છે. તેથી ભક્તિમાર્ગને કોઈ પણ અંશ સાધન સાધ્ય-સાધનથી મળે તેવો નથી આ વાત સ્પષ્ટ થાય છે.

કૃષ્ણદાસ—વૃત્ર સમજે છે કે ભક્તિમાર્ગથી કોઈ પણ ફલ સાધનથી મળે તેવું નથી છતાં પ્રભુ પાસે સખ્યરૂપ મોક્ષની પ્રાર્થના શા માટે કરી હશે ?

વલ્લભદાસ—આંહી વૃત્રે પ્રભુ પાસે ફલની પ્રાર્થના કરી જ નથી પણ પોતાને અનેક યોગ્ય અયોગ્ય દેહ ધારણ કરવા પડ્યા છે તેથી કંટાળી તેવા દેહો ન ધારણ કરવા પડે તેવી પ્રાર્થના પ્રભુ પાસે કરી છે કૃપા માટે નહિ.

કૃષ્ણુદાસ-ભક્તિમાર્ગિય વૃત્રે સંસાર ચક્રમાં ભટકવાના કારણરૂપે પોતાના કર્મોને શા માટે કહ્યાં હશે? ભગવદીયને તો સુખ દુઃખ બધું પ્રભુ ઇચ્છાથી જ થાય છે તો પ્રભુનું નામ લેવું યુક્ત હતું?

વલ્લભદાસ-વૃત્ર ભક્તિમાર્ગિય છે તેથી પોતાના સંસારચક્રમાં ભમવારૂપી દુઃખમાં પોતાના સ્વામિને કારણપણું આપવું એ અયુક્ત કહેવાય તેથી દુઃખના કારણ તરીકે કર્મોને જ બતાવ્યાં છે.

કૃષ્ણુદાસ-ત્યારે તેવાં સંસારમાં ભમાવનારાં કર્મોને ત્યાગ કરવો જોઈએ.

વલ્લભદાસ-પોતાનાં કરેલાં કર્મો પોતાને અવશ્ય ભોગવવાનાં હોય છે તેથી તેનો ભોગ કર્યાં શિવાય ત્યાગ થઈ શકતો નથી.

કૃષ્ણુદાસ-કર્મો કરવાં તો પોતાને હાથ વાત છે તો તેવાં દુઃખદાયક કર્મો કરવાં જ શા માટે?

વલ્લભદાસ-તે કર્મો ઘણાં છે અને 'એક ક્ષણ પણ કર્મ કર્યાં શિવાય કોઈ પણ રહી શકતું નથી' આવું શ્રીભગવાનનું અર્જુન પ્રતિ ગીતામાં વાક્ય છે તેથી પણ તેનો ભોગ કરવો જ પડે છે.

કૃષ્ણુદાસ-સંસારચક્રમાં ભમાવનારાં સાધનો તો કર્મ શિવાયનાં પણ કાલ, કામ, અવિદ્યા વગેરે છે જ તો પછી વૃત્રે બીજાં કાલાદિ કારણોનાં નામ ન આપતાં કેવલ કર્મોનું જ કથન શા માટે કર્યું હશે?

વલ્લભદાસ-કાલાદિ કારણો રહેતાં છતાં પણ મુખ્ય કારણતા તો કર્મમાં જ છે કાલાદિની તો નિમિત્ત કારણતા છે જેમ ઘટના પ્રતિ દંડની છે તેમ.

કૃષ્ણુદાસ-પહેલાં કરેલી વ્યવસ્થા પ્રમાણે શ્લોકના પૂર્વાર્દ્ધમાં-પહેલા અર્ધમાં પુષ્ટિ-મર્યાદામોક્ષની પ્રાર્થના વૃત્રે કરેલી છે, પણ પ્રાર્થનાવાચક-પ્રાર્થનાને કહેનારો-કોઈ પણ પદનો પ્રયોગ [મૂલાત્] થાઓ, વગેરેનો નથી કર્યો તેનું શું કારણ?

વલ્લભદાસ-પહેલા અર્ધા શ્લોકમાં પ્રાર્થેલો પુષ્ટિમર્યાદામોક્ષ; ઉત્તરાર્દ્ધ-બીજા અર્ધાશ્લોકમાં પ્રાર્થેલા પુષ્ટિ-પુષ્ટિમોક્ષ કરતાં જોણું છે ઉતરતો છે એવું જણાવવા પૂર્વાર્દ્ધમાં 'થાઓ' આવો પ્રાર્થનાવાચક પદનો પ્રયોગ નથી કર્યો.

કૃષ્ણુદાસ-એટલા પ્રપ્નોતરથી સંપૂર્ણ અર્ધાશ્લોકનું તાત્પર્ય શું નિકળ્યું તે કૃપા કરી કહો.

વલ્લભદાસ-જેમાં સ્વતન્ત્રતાને હાનિ ન પહોંચતી હોય, જેમાં પ્રભુના શુભોનું સભા-જન કરવાનું મળતું હોય, જે સંસારચક્રમાં ભ્રમણ કરતાં કરતાં ભગવદીયોની કૃપાથી જ મળી જતું હોય એવું જે ભગવદીયોનું સખ્ય, તે પુષ્ટિમર્યાદામોક્ષ અને તે જ સંપૂર્ણ અર્ધ શ્લોકનો સંક્ષિપ્ત અર્થ થયો.

કૃષ્ણુદાસ-આપે પુષ્ટિમર્યાદામોક્ષ કહ્યો હવે પુષ્ટિપુષ્ટિ મોક્ષ કહો.

વલ્લભદાસ-[૧૫] બન્ને પ્રકારના મોક્ષ સભતીય છે-

દ્વિતીય પુષ્ટિપુષ્ટિમોક્ષ કહેવાને આભાસ-મૂળ શ્લોકને ઉદેશીને આચાર્યચરણ કહે છે કે-આ ઉત્તરાર્ધમાં બીજા પુષ્ટિપુષ્ટિમોક્ષ કહેવામાં આવે છે. પુષ્ટિપુષ્ટિમોક્ષ અને મર્યાદામોક્ષ ઉભય સન્નતીય-એક જ ભતતના છે. અર્થાત્ બન્ને લક્ષિતમાર્ગીય છે. બન્ને પ્રકારના મોક્ષ પ્રભુના અનુગ્રહથી જ મળે છે. તેથી સન્નતીય છે. મર્યાદામોક્ષ ન્યારે અનુગ્રહમિશ્ર મર્યાદાથી પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે આ પુષ્ટિપુષ્ટિમોક્ષ મર્યાદાથી ન મળી શકે પણ કેવળ અનુગ્રહથી જ મળી શકે. તેથી સન્નતીય છે.

હવે, સ્વરૂપ સંબંધી લીલારૂપ માયાની ઉત્તમતા સાંભળો.

હે નાથ સંસારચક્રમાં મને ભગવદ્દિગ્ધાથી કુટુંબાસક્તિ ન થાયો, પણ આપની લીલારૂપ માયા વડે મારી કુટુંબમાં આસક્તિ થાયો. કારણ કે આપની લીલારૂપ માયાવડે જે કુટુંબમાં આસક્તિ થાય છે તે જ ખરેખર મોક્ષરૂપ-ફલ છે.

પૂર્વાર્ધમાં કહેલા મર્યાદામોક્ષ કરતાં પુષ્ટિપુષ્ટિમોક્ષની વિલક્ષણતા છે. આ વિલક્ષણતા તવ માયવા ન કહેતાં ત્વન્માવવા એવું શ્લોકમાં સમાસ કરી કહેલું હોવાથી સ્પષ્ટ થાય છે.

કૃષ્ણહાસ-સમાસમાંથી શી રીતે સ્વારસ્ય નિકલ્યું ?

વલ્લભહાસ-સાંભળો. “ત્વન્માવવા” એવો સમાસ પ્રભુ અને માયાનો સ્વરૂપ સંબંધ દર્શાવે છે. જે સ્વરૂપસંબંધિની માયા તે લીલારૂપ કહેવાય અને તે સ્વરૂપ સંબંધ કરાવવા જ મોહ કરે, અને તેથી જ મોક્ષ થાય, અર્થાત્ તે તારનારી છે. અને બીજી મોહિકા માયા છે, કે જે પ્રભુના સ્વરૂપ સંબંધિની નથી તેને તો આપણે તરવાની છે. તેના મોહથી તો પાત જ થાય, આ બે માયાભેદ ભુલાવવા ન જોઈએ.

કૃષ્ણહાસ-એ પ્રકારની માયામાં લીલારૂપમાયાને આપે મોક્ષ આપનારી કહી તેમાં દૃષ્ટાન્ત ?

વલ્લભહાસ-ભગવાનને ન્યારે લીલા કરવાની ઇચ્છા થઈ ત્યારે લીલારૂપ માયાને આજ્ઞા કરી-“ હે ભદ્ર તું મજમાં જા ” આ માયા પ્રભુલીલાર્થ મજમાં પધારી તેથી તે લીલારૂપ માયાનું વર્ણન કરતાં શુકદેવેણ કહે છે કે-“વૈષ્ણવી વ્યવતનોન્માયામ્” “વૈષ્ણવી માયાને ફેલાવી” બ્યાં ભગવાન્ પ્રકટ થઈને લીલા કરવાની ઇચ્છા કરે ત્યાં લીલારૂપ માયાનો ઉપયોગ કરે છે. તેના વગર લીલા થઈ શકે નહિ, આ દૃષ્ટાન્ત.

કૃષ્ણહાસ-શું સ્વારસ્ય આન્યું ?

વલ્લભહાસ-પુષ્ટિપુષ્ટિમોક્ષમાં પ્રકટલીલાયુક્ત પ્રભુના સ્વરૂપના રમણનો અનુભવ થાય છે, અર્થાત્ પ્રકટલીલાયુક્ત પ્રભુના સ્વરૂપસહ રમણ એ પુષ્ટિપુષ્ટિમોક્ષ છે. આ મોક્ષમાં ગૃહ બંધનરૂપ નથી પણ મોક્ષરૂપ છે પ્રભુનું લીલારૂપ છે. આવા ઘરની અંદર આસક્તિની આવશ્યકતા છે. આવા લીલારૂપ ગૃહમાં આસક્તિ તે ઉત્તમ સ્વરૂપસંબંધી માયાથી જ સંભવે, માટે વૃત્ત “ત્વન્માવવા” શબ્દથી સ્વરૂપસંબંધીમાયાથી ગૃહમાં આસક્તિરૂપ પુષ્ટિ-પુષ્ટિમોક્ષ માટે પ્રાર્થના કરે છે,

કૃષ્ણુદાસ-પૂર્વોક્તમોક્ષમાં ત્યારે કેવી માયા હતી ?

વદલ્લભદાસ-મર્યાદામોક્ષમાં માયા ભગવદીય ખરી પણ સ્વરૂપસંગંધિની નહિ, મર્યાદામોક્ષમાં સાક્ષાત્ લીલા નથી, પારૈક્થથી લીલાનુભવ થાય, તેથી પુષ્ટિપુષ્ટિમોક્ષની માફક આમાં-મર્યાદામોક્ષમાં-ગૃહાસક્તિની પણ જરૂર નથી, માટેજ ગીતાશ્રમાં “મમ માયા દુરત્વયા” ત્યાં “મન્માયા” શબ્દ ન મુક્યો, કારણ કે તે લીલારૂપ માયા નથી પણ મોહિકા માયા છે. તેથી તે દુઃખથી તરી શકાય એવી છે અને તેને “માયામેતાં તરન્તિ તે” ઇત્યાદિ વાક્યથી શરણુદિક્કથી તરવાનો ઉપદેશ આપે છે. અર્થાત્ મોહિકા માયાથી મોહ અને તે માયાને તરવાની આવશ્યકતા છે. લીલારૂપ માયાથી લીલાનુભવ અને તે માયા તારનારી છે—આજ હેતુથી શ્રીઆચાર્યચરણ આજ્ઞા કરે છે કે ભિન્નતાથી-પ્રભુ વિના-માયા મોહ નથી કરતી પરંતુ પ્રભુજ તેનાથી-લીલારૂપ માયાથી-મોહ કરે છે. ગૃહાસક્તિ કરાવે છે.

લીલારૂપ માયામોહ અને ગંધનરૂપમાયાના મોહમાં તફાવત.

કૃષ્ણુદાસ-[૧૬] લીલારૂપ માયાના મોહમાં અને ગંધનરૂપ માયાના મોહમાં કંઈ તફાવત ખરો ?

વદલ્લભદાસ-હા. હમે ઉપર વારંવાર તફાવત દર્શાવેલો છે. તથાપિ અત્ર સ્ફુટ કરીએ છીએ.

પૂર્વ ગંધનરૂપ મોહ કરતાં પુષ્ટિપુષ્ટિમોક્ષાર્થ મોહ વિશેષ આદરણીય છે, આ મોહ મોક્ષનો અંગભૂત છે કારણ કે “ત્વન્માયયા” પદ સમાસથી એ મોહ પ્રભુના સંગંધને કરાવનારો છે, એવું આપણે પૂર્વે નિશ્ચય કરી ગયા.

કૃષ્ણુદાસ-આ મોક્ષમાં પણ માયામોહ અને મર્યાદામોક્ષમાં પણ માયામોહ, તે પછી મોક્ષમાં વિશેષતા શી છે તે સમજાવશો ?

વદલ્લભદાસ-હા. સાંભળો મર્યાદામોક્ષ કરતાં આ મોક્ષમાં પ્રભુના સ્વરૂપસંગંધિ સર્વ લાભ મળે છે. એ માયા પણ સાક્ષાત્ પ્રભુ સંગંધિની હોવાથી સ્વરૂપ સંગંધ કરાવનારી છે હજી પણ આ મોક્ષમાં પ્રકારાન્તર-ખીજ રીતથી-વિશેષતા દર્શાવવા ઇચ્છા છે ?

કૃષ્ણુદાસ-હા, દર્શાવો.

વદલ્લભદાસ-આ પ્રાર્થના વખતે પ્રભુનું આભિમુખ્ય છે, અર્થાત્ આ પ્રાર્થના વખતે પણ જ્યાં પ્રભુ વૃત્રાસુરની પ્રકટ-સન્મુખ-ગિરાજે છે ત્યાં પ્રભુના સ્વરૂપનો અનુભવ થાય એમાં તે કેવું જ શું ? માટે જ વૃત્રાસુર “ત્વત્” પદથી વ્યવહાર કરે છે. “ત્વત્” પદનો વ્યવહાર પ્રભુ સન્મુખ ગિરાજતા હોય તોજ સંભવે, અન્યથા નહિ.

લીલારૂપ માયાથી જ વૃત્રાસુર સખ્ય માગે છે.

કૃષ્ણુદાસ-તમે “ત્વન્માયયા” ઉપર આટલો બધો ભાર શા માટે મુકો છે, તેમાં શો

વિશેષ છે? મોક્ષ મેળવવા માટે, તો મોક્ષ તો કોઈ પણ રીતે મળી શકે છે. પુત્રાદિકમાં ભગવદીય બુદ્ધિથી આસક્તિ થાય અને તે આસક્તિથી સખ્ય થાય, તે સખ્ય, મોક્ષરૂપ છે.

વલ્લભદાસ—હું જે પુત્રાદિકમાં આસક્તિ માગી રહ્યો છું તે (સ્વનામયા) ભગવાનની માયાથી મારી આસક્તિ માગી રહ્યો છું, માટે જ તેના ઉપર ભાર મુકું છું. તમારા કહેવા મુજબ લીલારૂપ માયા વિના હર કોઈ રીતે પુત્રાદિકમાં મારે આસક્તિ જોઈતી નથી, કારણ કે તમે કહો છો તે સખ્ય તો સંસારચક્રમાં ભમતા એવા મને ભલે થાયો, (એવું પૂર્વાર્ધમાં મર્યાદામોક્ષ વખતે કહેવાયું છે.) પણ તેમાં મારી અનન્યતા ટૂટી જશે. અને તેવું સખ્ય મર્યાદામોક્ષરૂપ હોવાથી મને અપેક્ષિત નથી, તેથી મારે લીલારૂપ માયાથી જ પુત્રાદિકમાં જે આસક્તિરૂપી મોક્ષ છે તે જ જોઈએ છે.

કૃષ્ણદાસ—જરી દૃષ્ટાન્તથી સમજાવશો?

વલ્લભદાસ—હા સાંભળો. અત્ર હું હિરણ્યકશિપુનું દૃષ્ટાન્ત આપું છું. જેમ ભગવાનને પોતાને અવતાર ધારણ કરવાની ઇચ્છા થઈ તેથી હિરણ્યકશિપુ વિગેરેની દેવગતિથી પ્રહ્લાદ વિગેરેમાં પુત્રરૂપે આસક્તિ થઈ. પુત્રવાત્સલ્યરૂપ સખ્ય પણ તેના ઉપર થયું, અને તેથી હિરણ્યકશિપુએ પ્રહ્લાદને ભણાવ્યો. (આ સખ્યથી કંઈ પણ ઉત્તમ ફલ ન થયું) તેથી કહું છું કે મારે હિરણ્યકશિપુ જેવી કુટુંબમાં આસક્તિ ન થાય પણ ભગવાનની લીલારૂપ માયાથી મારી આસક્તિ થાયો.

હિરણ્યકશિપુ પણ પૂર્વ જન્મમાં ભક્ત જ હતો ભગવત્પાર્ષદ હતો, શાપથી જ આસુર બન્યો હતો. હું પણ પૂર્વજન્મમાં ભક્ત હતો અને અત્યારે આસુર છું તેથી મારી પ્રાર્થના હિરણ્યકશિપુ જેવી ભગવાન વખતે માની લે, એવી બીકથી હું એવા સખ્યની ચોખી ના પાડું છું.

કૃષ્ણદાસ—તમે તેવા સખ્યની ના પાડો છો, પણ ભગવદ્ભક્તમાં આસક્તિ, એ તેમાં તેવું સખ્ય રહેલું છે તેમાં શો દોષ છે ?

વલ્લભદાસ—રે, ભગવદ્ભક્તમાં આસક્તિરૂપી સખ્ય પણ ભગવાનની લીલારૂપ માયાથી જ મને થાયો. ભગવાનની માયા વિના કેવલ ભગવદીય પુત્ર વિગેરેમાં આસક્તિ કરવાથી અનન્યતાનો ભંગ થાય છે. કારણ કે ભગવાનની લીલારૂપ માયાના વિના જો આસક્તિ કરવામાં આવે તો ભગવત્સંબંધની સ્કૂર્તિ ન જ થાય. અનન્ય ભક્તો કદાપિ પણ ભગવાનના સંબંધ વિનાની વસ્તુનું સ્મરણ પણ કરતા નથી. આવી રીતે હિરણ્યકશિપુમાં અનુભવ્યું.

આવી રીતે ભગવત્સંબંધ વિના જો પુત્રાદિકમાં આસક્તિ કરવામાં આવે તો સર્વથા અનન્યતાનો ભંગ થાય. માટે ભગવાનની લીલારૂપ માયાથી જ મારી પુત્રાદિકમાં આસક્તિ થાયો અને સખ્ય થાયો. લીલારૂપ માયા વિના નહિ.

આવા ઉત્તમ ફલ માટે અધિકારવિચાર.

કૃષ્ણદાસ—આવી ઉત્તમ ભાવના તો ગોપીજનો જેવામાં સંભવે. આ વૃત્તાસુર શી રીતે આવું કહી શકે છે ?

વદ્વલભદ્રાસ—વૃત્રાસુરમાં પણ તે વ્રજભક્તોનો ભાવ હૃદયમાં પ્રકટેલો હોવાથી

વૃત્રાસુર પણ અત્યારે કૃતાર્થ પૂર્ણ—મનોરથ—પૂર્ણસર્વપુરુષાર્થ—થઈ ગયો છે.

રસાનુભવ તો વ્રજભક્તોના જેવા ભાવવાળાને જ થાય છે. જેને આવો ભાવ ન હોય તેમને આવું ઉત્તમ ફલ પણ ન જ હોય એ સ્વાભાવિક છે. વ્રજજનોના જેવા ભાવ વિનાને જો આવી (ગૃહાસક્તિરૂપી મોક્ષની) કામના—ઇચ્છા—કરે તો તે નાલાયક થઈ તેનો પાત થાય છે. જો વ્રજજનોના જેવો ભાવ સ્કુરે ભગવદ્વીયત્વ સિદ્ધ થાય તો કૃતાર્થ થઈ જાય. વૃત્રમાં તેવો ભાવ છે માટે તે પ્રભુને નાથ શબ્દથી સંબોધે છે. જો આવો ભાવ ન હોય તો નાથ શબ્દ ન થોજે. કેટલાક ભગવદ્વીયો હુમે જોયા છે કે—ભગવાનને નાથ શબ્દ વાપરી ઘોલાવતા નથી, તેમનો નાથ શબ્દ વાપરવાનો અધિકાર નથી, અધિકાર વિના જો વાપરે તો બિચારો દોષિત થાય. વૃત્રે નાથ શબ્દનો વ્યવહાર કર્યો, તેથી વૃત્રનો ઉચ્ચાધિકાર સાબિત થાય છે.

વૃત્રાસુરે ફલ મેળવવા પ્રાર્થના કરી નથી.

કૃષ્ણહાસ—વૃત્રે પ્રાર્થના કરી કે મને સખ્ય થાઓ, આ પ્રાર્થના કંઈ પણ અભિલાષા વિના ન સંભવે.

વદ્વલભદ્રાસ—નાથ પદનો પ્રયોગ કર્યા પછી પણ જે સખ્યની પ્રાર્થના કરી છે તે, ભક્તિસિદ્ધાન્તનું જ્ઞાન કરાવનારી છે. આ બીજા મોક્ષમાં ભગવદ્વીય થવું, એજ પરમ-પુરુષાર્થ રૂપ છે. “મગવદ્વીયત્વેનૈવ પરિસ્માત્તસર્વાર્થાઃ” (ભા૦ સ્કં૦-૫.) “ભગવદ્વીયપણાથી જ જેના સર્વ પુરુષાર્થો સિદ્ધ થઈ શક્યા છે” એ ઉત્તમ ભગવદ્વીયનું લક્ષણ છે. આવી રીતે થવું તે તેના સખ્યથી જ સંભવે. એવું જણાવવાને આ પ્રાર્થના કરી છે.

મોક્ષ મેળવવામાં પણ માયા સહાયક છે.

કૃષ્ણહાસ—અરે ? આ તો મને આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરે છે કે મોક્ષમાં પણ માયા અને તેના કાર્યના સંબંધવાળાં સાહિત્યનો ઉપયોગ થાય ? એ શું આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરે એવું નથી ?

વદ્વલભદ્રાસ—પુષ્ટિપુષ્ટિમોક્ષની એ જ વિલક્ષણતા છે એ જ તેની અદ્ભુતતા છે કે જેમાં માયા અને માયાનાં સાહિત્યો સર્વથા અનુકૂલ રહે છે.

કૃષ્ણહાસ—કેવી રીતે ?

વદ્વલભદ્રાસ—સાંભળો. અત્ર આ આશય છે. મર્યાદામાર્ગિમોક્ષમાં તો કેવળ મોક્ષનો જ અનુભવ થાય છે ધર્મ, અર્થ, કામ, આ પુરુષાર્થત્રયનો નહિ બદકે એ પુરુષાર્થત્રય વિરુદ્ધ ભાસે છે. પુષ્ટિપુષ્ટિમોક્ષમાં તો માયાનાં સાહિત્યો સર્વ રીતે અનુકૂલ છે. એવું સૂચવવાને વૃત્ર આત્મા, પુત્ર, સ્ત્રી, ગૃહમાં આસક્તિ માગે છે. કારણ કે માયા કમથી એટલે દેહાધ્યાસાદિ ચાર અધ્યાસથી ચાર પ્રકારના પુરુષાર્થ સિદ્ધ કરે છે. તેમાં પણ દેહાધ્યાસથી ધર્મ, અર્થ, કામ, અને મોક્ષ, આવા ચારે પુરુષાર્થોને સાધે છે એવી રીતે ઇન્દ્રિયાધ્યાસથી, એવી જ રીતે પ્રાણાધ્યાસથી, એવી જ રીતે અંતઃકરણાધ્યાસથી, તેમાં પ્રથમ દેહાધ્યાસનું

વર્ણન કરે છે. આ અધ્યાસોમાં દેહાધ્યાસથી ધર્મસિદ્ધિ થાય છે. જો દેહાધ્યાસ ના હોય તો ધર્મ પાળવામાં અધિકાર ન રહે. કારણ કે ધર્મ માત્ર દેહને ઉદેશી કહેવામાં આવે છે. અર્થસિદ્ધિ પણ દેહાધ્યાસથી જ થાય છે. પુત્રરૂપી ઉત્તમોત્તમ અર્થ પણ દેહાધ્યાસ હોય તો જ ઉત્પન્ન થાય. કામસિદ્ધિ પણ દેહાધ્યાસથી જ થાય છે. કામસિદ્ધિમાં સ્ત્રીની અપેક્ષા, તે પણ દેહાધ્યાસ વિના કેમ થાય ! અને વૃત્રાસુર લીલારૂપ માયાથી ગૃહાસક્તિરૂપી મોક્ષ માગે છે તે પણ દેહાધ્યાસ વિના કેમ સંભવે ? માટે દેહાધ્યાસથી જ ચારે પુરુષાર્થ સિદ્ધ થયે.

ભગવાનની લીલારૂપ માયાથી ભગવાનની લીલામાં ઉપયોગી સર્વ પદાર્થો છે એવી ભગવદ્ બુદ્ધિથી તે પદાર્થોમાં આસક્તિ થાય છે અને તે આસક્તિથી ભગવાનમાં તે જીવોનો નિરોધ થાય છે. અને આ ભગવદ્લીલારૂપ ગૃહમાં આ ભક્ત ભગવદ્લીલાનો આન્તર અનુભવ કરે છે. (આ જ ભક્તની સર્વોત્કૃષ્ટ દશા છે) માટે મોક્ષમાં લય થઈ પ્રહ્લભાવ થાય એની અપેક્ષાએ આવા ભક્તોનાં ગૃહ ભગવદ્લીલાનુભવથી ઉત્કૃષ્ટ હોય, એમાં કહેવું જ શું ?

કૃષ્ણુદાસ-પ્રહ્લભાવ કરતાં ભગવદ્ભક્તોનાં ગૃહરૂપની અધિકતા સમજાવશે ?

વલ્લભદાસ-પ્રહ્લભાવમાં તો મોક્ષ વિના અન્ય પુરુષાર્થનો અનુભવ નથી પરંતુ ભક્તના ગૃહમાં ચારે પ્રકારના પુરુષાર્થનો અનુભવ છે. પ્રહ્લભાવમાં સર્વ ઇન્દ્રિયોનો લય થઈ જાય છે ત્યારે ભક્તના ગૃહમાં તો સર્વ ઇન્દ્રિયો ભગવાનની અલૌકિક સુંદર લીલાનો અનુભવ કર્યા કરે છે. માટે પ્રહ્લભાવ કરતાં ભક્તનાં ગૃહો સર્વ રીતે શ્રેષ્ઠ છે. તેથી અલૌકિક દેહ પ્રાપ્ત થઈને નિજ અન્તરંગ ભક્તોની સાથે પ્રકટ થયેલા પ્રભુની અખિલ પુરુષાર્થરૂપ લીલાનો આન્તર રમણાત્મક અનુભવ કરવો તેનું નામ છે પુષ્ટિપુષ્ટિમોક્ષ. અને તેને જ વૃત્ર માગી રહ્યો છે.

કૃષ્ણુદાસ-તમે પ્રહ્લભાવ કરતાં પણ તેની ઉત્તમતા દર્શાવી પણ મને ગૃહાસક્તિને મોક્ષરૂપ કહેવામાં જરા શંકા રહે છે કે ચિત્તની આસક્તિ એ સંસારરૂપ કેમ ન કહેવી ? અને જે સંસારરૂપ કહેવાય તેને મોક્ષત્વ શી રીતે ?

વલ્લભદાસ-ચિત્ત, બુદ્ધિ, મન, અને અહંકાર આ ચાર પ્રકારનું અન્તઃકરણ છે. તેમાં ચિત્ત એ વાસુદેવાત્મક છે અને જે વાસુદેવ છે તે મોક્ષદાતા છે. માટે જ વૃત્રાસુર ઉપરના ચાર પૈકી ચિત્ત વાપરી કહે છે કે “હું લીલારૂપ માયાથી આત્મા વિગેરેમાં આસક્ત ચિત્તવાળો થાઉં.” માટે મોક્ષરૂપત્વ છે (જે ચિત્ત સંસારમાં આસક્ત હોય તેને સંસારજ દલ.) પણ અહીં તો ભગવદ્લીલારૂપમાયાથી ભગવદ્લીલારૂપ ગૃહમાં ભગવદીયત્વે કરીને પુત્રાદિકમાં વાસુદેવાત્મક ચિત્તની આસક્તિ તે સાક્ષાત્મોક્ષરૂપ છે. તેમાં સંસારાસક્તિ ક્યાં રહી ? તેમજ આ મોક્ષપ્રકરણ ચાલે છે તેથી કરીને આની અંદર સંસારાસક્તિ સંભવે નહિ.

કૃષ્ણુદાસ-વૃત્રે ભગવન્માયાથી ઉત્પન્ન થયેલી આસક્તિ માત્ર માગી તો ઠીક, પરંતુ

તેની સાથે “ભગવન્માયા વિનાની કેવલ આસક્તિ ન થાઓ” એવું નિષેધવચન શા માટે માગ્યું? એકજ માગતાં ધીબનો નિષેધ આપોઆપ થઈ જાય છે.

વલ્લભદાસ—જે કે “ભગવાનની લીલારૂપ જ માયાથી મને પુત્રાદિકમાં આસક્તિ થાઓ” એવું કહેવાથી જ ભગવાનની લીલારૂપ માયા વિનાની આસક્તિ સમબંધ જતી હતી તો પણ વૃત્તને એમ લાગ્યું કે “જેની સ્પષ્ટતા ન કહી હોય તે કબુલ કર્યું” કહેવાય” એ ન્યાયથી વૃત્ત ન મૂચાત કહી નિષેધ કરે છે.

કૃષ્ણદાસ—ન મૂચાત કહી નિષેધ ના કયા હત તો શું તુકસાન થાત ?

વલ્લભદાસ—ભગવાનની માયામાં મોહકત્વ અને લીલારૂપત્વ ઉભય રહેલાં છે. તેથી પુત્રાદિકમાં ઉભય પ્રકારની આસક્તિ થઈ જાય, તો ભગવાન તે ભક્ત સાથે—કીડા ન કરે. ભગવાન કેવલ લીલારૂપ માયા વિના કદાપિ કીડા ન જ કરે. આવી રીતે લીલારૂપ માયા વિનાની લૌકિક આસક્તિથી કીડામાં પ્રતિબન્ધકત્વ—અડચણ—આવે તેથી વૃત્ત સ્પષ્ટ ના કહે છે.

લૌકિક આસક્તિથી શ્રીયશોદાણને પણ બહિર્મુખત્વ થયું.

એક વખતે શ્રીયશોદાણ શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રને સ્નાનાદિક કરાવી, બ્રાહ્મણો પાસે સ્વત્યયન કરાવી. બ્રાહ્મણોને અન્ન વસ્ત્ર વિગેરે આપી, હવે આ શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રને નિન્દ્રા આવી જાણી પોહાણ્યા. પુનઃ અનેક લૌકિક કાર્યમાં તે રોકાયાં. ઘેર આવેલાને સામા લેવા જવામાં, યશોદાણ રોકાયાં, લૌકિકમાં આસક્તિ થાય એટલે ભગવત્સંબંધ ગૌણ થઈ જાય, ત્યારે ભગવદંશનો પણ ત્યાગ કરી લૌકિક આગતા સ્વાગતા કરતાં માલા કુંકુમાદિકથી તામસ જેમાં અધિક છે એવા પ્રત્નૈકસો—વ્રજવાસીઓનું સંમાન કર્યું આ સંમાનમાં ભગવત્કાર્ય ગૌણ થયું અને લૌકિક કાર્ય મુખ્ય થયું. સ્તનાર્થી ભગવાનનું રૂઢન પણ ન જાણ્યું. તેથી શ્રીઆચાર્યચરણ “શ્રી યશોદાણને તેટલા પુરતી બહિર્મુખતા થઈ” એમ આજ્ઞા કરે છે. બહિર્મુખતાનાં ફલ તો તુરત જ મળ્યાં. લીલાસના અનુભવનો આનંદ ઘુંટી રહ્યાં હતાં તેના પ્રતિબન્ધકરૂપ શકટ ભંગ કર્યો.

લૌકિક આસક્તિથી બહિર્મુખતા થવામાં પ્રમાણ.

આવી રીતે લૌકિક કેવલાસક્તિ મોક્ષમાં વિરુદ્ધ હોવાથી ભગવાનની લીલાપયોગિની માયા વિના કેવલ આસક્તિનો નિષેધ કર્યો. નામાવલીમાં “શકટમેદવાલચરિત્રાય નમઃ” એવું બાલચરિત્રનું ૩૦ મું નામ છે. તેની વિવૃત્તિ કરતાં શ્રીગોકુલોત્સવણ કહે છે. સાક્ષાત્ ભગવાનને ત્યજીને અન્ય આસક્તિ જરૂર અનુચિત છે, માટે જ આપે શકટ ભંગ કર્યો. ^૨ભગવાન ભકતોનું વેદમાં સ્વાસ્થ્ય ન થવા દે તો લોકમાં સ્વાસ્થ્ય શી રીતે થવા દે. શકટ ભંગ

૧ ઔત્થાનિકે કર્મણિ શોભાર્થે યદ્ ઔત્સુક્ત્યમ્ ડત્સુકતા લૌકિકાભિનિવેશઃ, તત્રૈવ મનો યસ્યા ઇતિ ભગવત્સંબન્ધસ્વ ગૌણત્વાત્રવાહસ્વ બલિષ્ટત્વાત્ ભગવદંશનપિ પરિત્યજ્ય લૌકિકસંમાવનાર્થમભિમાનવતી ચ જ્ઞાતા ઇત્યાહ—મનસ્થિવતીતિ । एवं बाह्याभ्यन्तरभेदेन तस्या बहिर्मुखत्वं जातं स्वकार्यमपि कृतवतीत्याह—समागतान् पूजयतीति । ये लौकिकव्यवहारेण सम्यग् आगताः तान् पूजयती मालाकुङ्कुमोपहारेः, चालाः, पुष्पाः, क्रियन्ते सर्वे पूजिता इति पुंलिङ्गनिर्देशः । ते चेत् सन्तो भवेयुः सर्वथा भगवदीयाः तथापि न रोषः स्यात् इति त-व्याहृत्यर्थमाह—मनोऽकत इति । प्रजे एव तामसे भोक्तः स्वानं वेद्यां इति । तामसमूचिष्ठा एव स्थिताः न तां पदवीं आरोहन्ति ॥ “इति श्रीसुबोधिण्याम् ” १०-७-५

૨ લોકે સ્વાસ્થ્ય તથા વેદે હરિસ્તુ ન કરિષ્યતિ.

પછી લૌકિકાસક્તિ તરત દૂર થતાં શ્રીચરોદાહની તુરત શ્રીમાં આસક્તિ થઈ. માટે સારાંશમાં કહેવાનું કે **મોક્ષ એટલે સંપૂર્ણ ભગવદ્દીયત્વ.** આવી રીતે સર્વપ્રસંગમાં સર્વ વસ્તુમાં ભગવદ્દ્યુત્તિ થવી જોઈએ. આવી ભગવદ્દ્યુત્તિમાં કેવલાસક્તિ-ભગવદ્દ્યુત્તિ શિવાયની આસક્તિ બાધક થાય માટે કેવલાસક્તિનો વૃત્તાસુરે નિષેધ કર્યો.

કૃષ્ણહાસ-જરા પણ અન્યાશ્રય એ સર્વથા બાધક થાય જ. પણ પ્રભુ કૃપાળુ છે તેથી દૂર કરે છે.

વદલભહાસ-હવે હું તમને આ સર્વ સંદર્ભ ઉપરથી પુષ્ટિપુષ્ટિમોક્ષનો અર્થ કહું છું.

આ સર્વ સંદર્ભ ઉપરથી પુષ્ટિપુષ્ટિમોક્ષનો અર્થ એ થયો કે—સંસારમાં રહેતાં છતાં પણ કર્મ સંબન્ધ વિના કેવલ પ્રભુના સંબંધથી જ આપની સ્વરૂપ સંબન્ધિની માયાવડે ગૃહમાં જ લોકવેદાતીત શુદ્ધ પુષ્ટિમાર્ગીય પ્રભુસ્વરૂપ સાથે સર્વ લીલાનો અનુભવ કરવામાં ભક્તને સ્વાતન્ત્ર્ય પ્રાપ્ત થવું તેને જ પુષ્ટિપુષ્ટિ મોક્ષ કહેવાય. આનું ઉદાહરણ તો શ્રી ગોપી-જનો છે. આ જ મોક્ષ સર્વ ફલમાં ઉત્કૃષ્ટ છે એવું જણાવવાને સર્વના અન્તમાં પદમાં જે વર્ણવાનું હતું તે વર્ણવ્યા બાદ આશીર્વાદાત્મક ક્રિયાપદ “ સૂયાત્ ” “ યાઓ ” મુકયું છે.

ઉપસંહાર-આ પ્રમાણે શ્રીઆચાર્યચરણની કૃપાથી આ “મમોત્તમ” પદના વ્યાખ્યાનનો અર્થ મેં (શ્રી હરિરાયજીએ) હર્ષથી દર્શાવ્યો છે. ॥૧॥

મારા વિચારી વદલા વિવેચનને વિચારીને ભક્તો નિરંતર શ્રીમદ્દાચાર્યચરણમાં આસક્તિવાળા થાઓ. ॥૨॥

પુષ્ટિપુષ્ટિમોક્ષરૂપી ઉત્તમ ફલ પણ તમને શ્રી આચાર્યચરણની કૃપાથી થશે. માટે તમે સંસારાસક્તિ છોડી શ્રી આચાર્યચરણોક્ત ભક્તિમાર્ગથી ભજો. ॥૩॥

તે જ મારા પ્રભુ શ્રી આચાર્યચરણ ભક્તનો પક્ષ લેનારા છે. તે પોતાના ભક્તોનું ઐહિક અને પારલૌકિક ઉભય સિદ્ધ કરશે.

આ પ્રકારે શ્રીપ્રભુચરણકમલપરાગાનુરાગીશ્રીહરિરાયચરણવિરચિત

“ મમોત્તમ ” પદ વિવરણની ટિપ્પણીનો અનુવાદ
સંપૂર્ણ થયો.

